

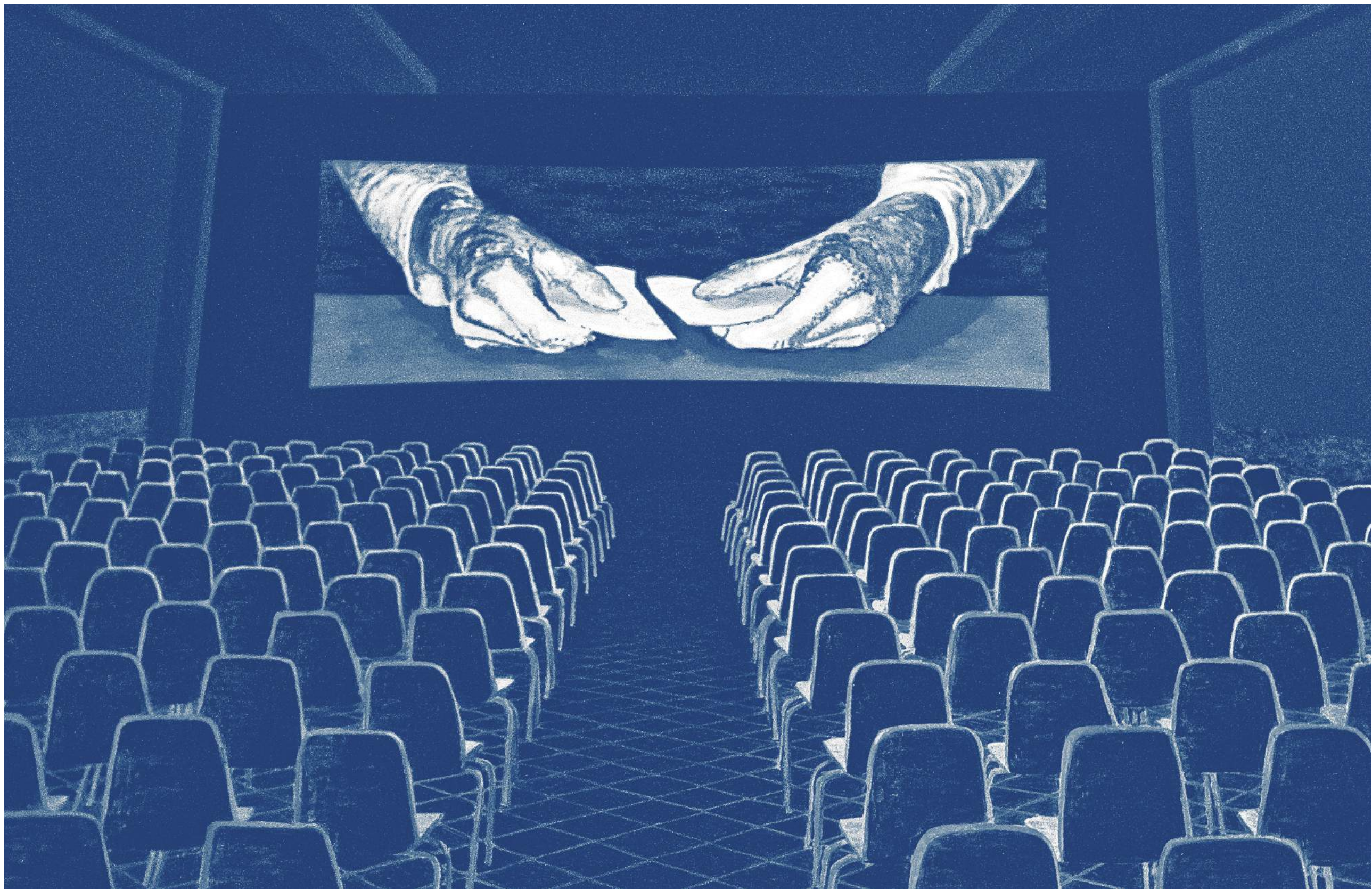
Ook dit jaar liet ik mijn arme studenten weer hoofdstukken lezen uit *Zorg en de staat* van Abram de Swaan. Ik vrees dat deze opdracht door hen niet als werk van barmhartigheid werd beleefd. Toch is het boek van De Swaan over onze welvaartsstaat een klassieker die je weliswaar niet makkelijk weg leest maar die nog steeds prachtige inzichten biedt in de ontwikkeling van onze zorg voor de ‘fatale trias van armoede, ziekte en onwetendheid’. Waar de kerken als ‘charitatieve entrepreneurs’ een lange geschiedenis hadden in de zorg voor deze tekorten, is die taak gaandeweg

overgenomen door overheden, verzekeraars en markt. Dat heeft tal van consequenties voor onze beleving van gebrek en de wijze waarop het professioneel wordt ‘bediend’.

Je zou zo haast vergeten dat kerken nog steeds een formidabele bijdrage leveren aan het sociale kapitaal van onze samenleving. Maar daarmee duiken ook allerlei vragen op, want de kerkelijke inzet voor de samenleving blijkt vaak hecht verweven te zijn met gemeente en kerkopbouw, verkondiging en evangelisatie. Missionair volstrekt vanzelfsprekend, maar voor kerken in hun taakstelling naar buiten toe ook problematisch. Diaconie is een *floating* begrip geworden, zo wordt in dit nummer opgemerkt, balancerend tussen praktijk en theorie, kerk en samenleving, dienstverlening en missionair handelen.

In september 2012 is een studiedag over diaconie georganiseerd waarvan enkele bijdragen in dit nummer van *Handelingen* zijn verwerkt. Daarmee wordt een palet van christelijke diaconale praktijken en studies getoond met katholieke, protestantse en evangelicale kleurstellingen. De editieredacteuren Noordegraaf, Stoppels en Van Well bieden daarmee een *state of the art*-overzicht van het christelijk denken over diaconie met tal van verwijzingen naar handboeken en relevante publicaties. Bij de opbrengst daarvan geven ze interessante observaties, maar laten ook ambivalentie blijken. Het toont aan dat kerken in de prachtige variëteit van diaconale inspanningen ook tegen theoretische en praktische vragen oplopen. Deze vragen leggen we in dit nummer van *Handelingen* graag aan u voor. <

Volgende pagina's: 'Emmaüsgangers', Henk Heideveld >

Diaconaat en gemeenteopbouw

Werken van barmhartigheid, in welke vorm dan ook, zijn onlosmakelijk met de christelijke kerken verbonden. Dit themanummer van *Handelingen* onderzoekt de plaats die diaconaat vandaag de dag heeft in praktijken, en vooral ook in theorieën van gemeenteopbouw binnen drie verschillende kerkelijke tradities.

Zolang de christelijke kerk bestaat, heeft de zorg voor armen, weduwen, wezen, vreemdelingen en andere mensen in nood, deel uitgemaakt van haar functioneren. Zij bouwde, daarbij voort op het jodendom, waaruit zij immers voortkomt (Müller 1999), en werd daarbij geleid door het leven, sterven en de opstanding van Jezus.

Voor Paulus, de gemeentestichter bij uitstek in het vroege christendom, was de aandacht voor de armen een integraal en essentieel onderdeel van zijn missie (Longenecker 2010). Het christendom bracht in het Romeinse rijk een nieuwe visie op de verantwoordelijkheid voor de armen en andere mensen in nood: zij gold ieder mens, en niet alleen de eigen kringen van familie of beroep. De daaruit voortvloeiende werken van barmhartigheid, die in tal van activiteiten vorm kregen, zijn sindsdien onlosmakelijk met de christelijke kerken verbonden.

Ambt van diaken

Dit veld van werkzaamheden duidt men in protestantse kringen aan met het woord 'diaconaat', in de Rooms-Katholieke Kerk met 'diaconie'. In de Nederlandse reformatorische kerken duidt dit laatste woord het bestuurlijk orgaan van de diakenen aan. Wij gebruiken in dit themanummer vanuit onze protestantse achtergrond het woord 'diaconaat'. Dit is geen algemeen gebruikte term in het geheel van de kerken in de wereld. Daarmee is uiteraard niet gezegd dat de zaak zelf niet zou kunnen voorkomen in de desbetreffende kerk als deze dit woord niet gebruikt. De plaats van het diaconaat in de kerkelijke organisatie loopt ook uiteen, als deze al een formele plaats heeft.

Dat geldt ook voor de opvatting van het ambt van diaken. Dit is vaak meer liturgisch dan sociaal gekleurd en meer dan eens heeft de diaken een functie als assistent van hogere ambtsdragers, zoals de priester of de ►

bisschop. Het ambt van diaken is vaak een ‘doorgangsampt’ naar een hoger ambt. Met dat woord ‘hoger’ is aangegeven dat het ambt van diaken meestal onderaan in de kerkelijke hiërarchie staat. Er zijn maar betrekkelijk weinig kerken waarin de ambtsdrager diaken op voet van gelijkwaardigheid is opgenomen in de kerkelijke structuur. Dit is (formeel) het geval voor een aantal reformatorische kerken in Nederland, zoals de Protestantse Kerk in Nederland en de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Kerken en anderen

We zien dat in de loop van de geschiedenis behalve diakenen ook anderen zich inzetten voor het diaconaat, zoals ordes en congregaties, diaconale instellingen binnen of buiten de kerken en individuele gelovigen. Voor meer informatie en achtergronden verwijzen wij naar de aan het eind van dit artikel genoemde literatuur. Hoe dit alles ook zij, er is in het bonte palet steeds weer de rode draad te ontwaren: de inzet van kerken en daarmee verbonden groepen ter bestrijding van materiële en sociale noden. Het blijft bij dat alles opvallend dat diaconaat vaak niet tot de kenmerken van de kerk (*notae ecclesiae*) wordt gerekend (voor een pleidooi om dit wel te doen zie onder meer Berkhof 1993, 363-367, 403/404).

Ook in de theologische studie weerspiegelt dit zich: het vak diaconaat is de minst ontwikkelde discipline van de praktische theologie, waar het meestal is ondergebracht. De laatste jaren zien we een zekere inhaalslag met het verschijnen van de in de literatuur aangegeven handboeken,

te weten *Barmhartigheid en gerechtigheid, Diaconie in beweging* en *Dienen en delen* (Noordegraaf en De Waal 2012).

Wezenlijk kerk-zijn

Welnu, in dit themanummer komt de vraag aan de orde welke plaats diaconaat heeft in theorieën en praktijken van gemeenteopbouw. Dat lijkt op het eerste gezicht een misschien wat abstracte en allerm minst boeiende vraag. Schijn bedriegt ook hier. Bij diaconaat gaat het namelijk om een wezenlijke functie van het kerk-zijn: de inzet ten dienste van mensen in materiële en/of sociale nood. Met diaconaat is daarmee de kwaliteit van het kerk-zijn in het geding en de levensmogelijkheden van mensen die sociaaleconomisch en/of anderszins in de knel zitten. Of het diaconaat tot zijn recht komt, is daarmee een zaak van belang.

Gemeenteopbouw of kerkopbouw, zoals de protestantse respectievelijk de rooms-katholieke termen luiden, is een vak binnen de praktische theologie, dat in Nederland met name vanaf de jaren tachtig op de theologische faculteiten of universiteiten tot ontwikkeling kwam. De studie naar het functioneren en de organisatie van de gemeente of parochie stond daarin centraal. Komt in theorieën van gemeenteopbouw (wij gebruiken vanuit onze protestantse achtergrond dit begrip; er mag ook ‘kerkopbouw’ gelezen worden) ook het diaconaat aan de orde en zo ja, hoe? Voorts: werkt dit ook door in de kerkelijke beleidsvisies en praktijken? Deze vraag wint aan urgentie, omdat als gevolg van de krimp van vele kerken reorganisaties – lees: bezuinigingen – aan de orde van de dag zijn. Zonder een goed doordachte visie op de betekenis, plaats en

functie van het diaconaat, is het gevaar groot dat diaconaat het aflegt tegen werk velden die gezien worden als meer behorend tot het hart van de kerk, zoals liturgie en catechese. Daarnaast kan ook de vraag gesteld worden: welke bijdrage kan diaconaat leveren aan de vitalisering van geloofsgemeenschappen?

Vanuit drie tradities

Over deze vragen vond op 14 september 2012 een studiebijeenkomst plaats die was georganiseerd door de Diaconale Studiekring (een wetenschappelijk werkgezelschap op het terrein van het diaconaat), het Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad en het Landelijk Bureau DISK. De op die dag gehouden inleidingen zijn bewerkt opgenomen in dit nummer van *Handelingen*. Daarbij was op de studiedag een opzet gekozen, die ook in dit themanummer is terug te vinden. De vraag welke plaats diaconaat in praktijken, maar vooral ook theorieën van gemeenteopbouw heeft, wordt door auteurs vanuit drie verschillende kerkelijke tradities belicht, namelijk de rooms-katholieke, de protestantse en de evangelicale. Daarbinnen is er eerst een praktijkbericht, dat al naar gelang de keuze van de auteur een casus presenteert binnen de desbetreffende stroming:

- Henk Meeuws belicht het diep ingrijpende reorganisatiebeleid van het aartsbisdom Utrecht en de plaats van de diaconie (rooms-katholieke term) daarin;
- Herman van Well behandelt één voorbeeld van kerkelijke vernieuwing in protestantse kring, de International Christian Fellowship,

die, voortgekomen uit en verbonden met de Christelijke Gereformeerde Kerken, zich tot een multiculturele kerk ontwikkeld heeft met volop aandacht voor diaconaat;

- René Erwich geeft in zijn praktijkbericht over de evangelicale stroming een impressie van het diaconaat op grond van zijn ervaring als predikant en rector van de kerkelijke opleiding, een survey onder baptistenpredikanten en een bemoedigend voorbeeld van een poging tot beleid in een niet geünierde baptistengemeente.

Na elk praktijkbericht volgt een overzicht van de voornaamste theorieën van gemeenteopbouw en de plaats van het diaconaat daarin in de desbetreffende traditie. Dit is vooral inventariserend van aard. Ondergetekenden, die dit nummer samenstelden, sluiten het geheel af met een slotbeschouwing, waarin een aantal saillante punten uit de bijdragen gesignaleerd en becommentarieerd worden. <

Literatuur

- Berkhof, H. (1993⁷). *Christelijk geloof. Een inleiding tot de geloofsleer*. Nijkerk: G.F. Callenbach.
- Crijns, H. e.a. (red.) (2004). *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.
- Crijns, H. e.a. (red.) (2011). *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok.
- Hertog, G.C. den en Noordegraaf, A. (2009). *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Longenecker, B.W. (2010). *Remember the Poor. Paul, Poverty and the Greco-Roman World*. Grand Rapids: Eerdmans.

Aartsbisdom Utrecht

Diaconie in het pastorale beleid

In alle bisdommen van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland is sinds ongeveer tien jaar een diepingrijpend reorganisatieproces gaande in reactie op de drastische krimp van het aantal kerkgangers, de besteedbare financiën en de beschikbare pastorale beroepskrachten. Door samenvoeging van parochies en herschikking van pastoraal personeel hoopt men niet alleen de tering naar de nering te kunnen zetten, maar beoogt men tevens ruimte te geven aan impulsen voor de (re)vitalisering van het kerkelijk leven. In het pastorale beleid van het aartsbisdom Utrecht is gepoogd diaconie structureel te verankeren in een toekomstgerichte ‘verbouwing’ van de kerk.

Voor een goed begrip van het onderstaande moet opgemerkt worden, dat volgens de rooms-katholieke kerkleer met ‘lokale kerk’ niet de parochie of de lokale geloofsgemeenschap bedoeld wordt, doch het bisdom. De pastorale leiding over de lokale kerk, ook in bestuurlijke zin, berust bij de bisschop. In het bisdom kunnen de parochies volop eigen pastoraal beleid voeren, zolang zij maar binnen de door de bisschop bepaalde beleidslijnen blijven. In en door parochies wordt in dit kader dan ook volop diaconaal beleid gemaakt en uitgevoerd (zie onder meer Crijns

2007; 2010; Scharrenborg en Van de Bunt 2012). Daarover gaat het in dit praktijkbericht echter niet. In deze casus wordt niet het beleid *in*, maar *van* het aartsbisdom belicht.

De nu volgende casusbeschrijving geeft in zeer beknopte vorm de uitdaging tot en hoofdlijnen van vernieuwingsgericht beleid – ook wat betreft diaconie – weer, zoals te vinden in een aantal officiële bisdomteksten en in enkele evaluatieve publicaties. Aanvullend is mondelinge informatie ingewonnen en zijn websites van parochies geconsulteerd. ▷

- Meeuws, H. (2011). *Diaconie. Van grondslagen-onderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. Gorinchem: Narratio.
- Müller, K. (1999). *Diakonie im Dialog mit dem Judentum. Eine Studie zu den Grundlagen sozialer Verantwortung im jüdisch-christlichen Gespräch*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Noordegraaf, H. en Waal, H. de (2012). ‘Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding.’ In: Roor, B. en Well, H. van, *Diaconaat als kans. Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw*. Groningen: Stichting Rotterdam. Ook te downloaden: www.stichtingrotterdam.nl/actueel, 7-15.
- Rüegger, H. en Sigrist, C. (2011). *Diakonie - Eine Einführung. Zur theologischen Begründung helfenden Handelns*. Zürich: Theologischer Verlag Zürich.
- Sengers, E. (2012). *Caritas. Naasteliefde en liefde in de diaconia van de kerk*. Delft: Eburon.

Herman (prof.dr. H.) Noordegraaf is bijzonder hoogleraar en universitair docent voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit. hnoordegraaf@pthu.nl

Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent kerkopbouw en diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, Amsterdam. s.stoppels@vu.nl

Herman (drs. H.H.) van Well is, tot zijn pensionering, bijna 25 jaar diaconaal consulent geweest in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij werkt momenteel aan een promotieonderzoek waarin de relevantie van het diaconaat van drie jonge kerken in de Tarwewijk van Rotterdam centraal staat. hvanwell@xmsnet.nl

Uitdaging

Voortbouwend op eerdere analyses (Aartsbisdom 2000; 2001a; 2001b) wordt in de programmatistische tekst *Op weg naar missionaire geloofsgemeenschappen. Samenwerken en profileren in het parochiepastoraat* (Aartsbisdom 2003-2006) de probleemsituatie die noopt tot nieuw beleid, aangeduid als: het einde van de ‘klassieke’ parochie. De klassieke parochie wordt gekenschetst als de organisatorische grondvorm van een echte volkskerk, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin. De volkskerk omvatte een groot deel van de Nederlandse bevolking, was het trefpunt van vrijwel alle katholieke gelovigen in een verzuilde samenleving, en had daarin een integrerende functie voor heel het leven. In deze kerk en haar parochies had het apostolisch ambt een dominante plaats: al het pastorale werk werd door priesters gedaan. De volkskerk was een priesterkerk.

Dit type kerk en parochie heeft meer en meer aan kracht ingeboet. Het aantal kerkleden, het aantal kerkbezoekers, het aantal actieve parochianen en het aantal priesters is drastisch teruggelopen en steeds ouder geworden. De hedendaagse kerk weet het overgrote merendeel van de Nederlandse bevolking niet meer te bereiken, de hedendaagse parochie bereikt ook het grootste deel van de katholieken niet meer. De parochie is in toenemende mate marginaal geworden in het individuele en sociale leven van mensen. Hun leven wordt – ook op religieus vlak, ook in spiritueel opzicht – niet langer door collectiviteit en uniformiteit gekenmerkt,

maar door individualisering, fragmentarisering, flexibilisering. De parochie in haar ‘klassieke’ gestalte heeft haar langste tijd gehad, zij biedt geen toekomst.

Vernieuwingsgericht

De crisis waarin de kerk en de parochies daarbinnen verkeren maakt vernieuwingsgerichte verandering onontkoombaar. Er dient met urgentie gezocht te worden naar een alternatief voor de klassieke parochie, naar nieuwe wegen, kansen en mogelijkheden van groei, naar vitale geloofsgemeenschappen. Vitaal betekent: in

staat op het concrete leven gericht aanbod te doen aan de mensen van deze tijd (Aartsbisdom 2001b; 2003-

2006). Aanknopen bij zijn oorspronkelijke evangelische opdracht oriënteert het bisdom zich op de eerste christengemeenschap in Jeruzalem als inspirerend model voor vitale geloofsgemeenschap.

Vanaf 2000 kiest men in het beleid voor vier samenhangende kernpunten (Aartsbisdom 2003-2006; Bisseling 2012):

1. *Missionair zijn*: een biddende gemeenschap zijn, Gods woord durven en kunnen verkondigen, delende gemeenschappen vormen.
2. *Samen verantwoordelijkheid dragen*: samenwerken op alle niveaus teneinde een structuur op te bouwen waarin zo goed mogelijk antwoord wordt gegeven op Jezus’ roep alle mensen tot zijn leerlingen te maken.
3. *Samenwerken* op alle niveaus:
 - Een gezamenlijke inspanning van alle pa-

rochies om te komen tot parochiële samenwerkingen met als doel samenvoeging in ongeveer vijftig nieuwe parochies in 2010: grote, stevige verbanden waarvan lokale geloofsgemeenschappen (de voormalige ‘oude’ parochies) de bouwstenen vormen binnen een goede bestuurlijke en voorwaardenscheppende structuur.

- De lokale geloofsgemeenschap zelf is als geheel en in haar leden verantwoordelijk voor de missionaire zending van de kerk, en is mededragers van het pastoraat. Zij beschikt daartoe over een pastoraatsgroep, die de inzet van vrijwilligers op alle werkterreinen organiseert en coördineert. In plaats van de individuele priester, diaken en/of pastoraal werk(st)er staat voortaan de pastoraatsgroep (samengesteld uit leden van de lokale geloofsgemeenschap) in het centrum van het leven van de lokale geloofsgemeenschap.

- Elk samenwerkingsverband beschikt over tenminste vier fulltime pastorale beroepskrachten die verplicht zijn een team te vormen. Het is hun taak in gedeelde verantwoordelijkheid leiding te geven aan de geloofsgemeenschappen binnen het grotere parochieverband. De belangrijkste opdracht voor het team is het coachen en inspireren van de vrijwilligers die het pastoraat in de lokale gemeenschap mee dragen.

4. *Profileren in het pastoraat*: de samenwerking in het pastorale team krijgt op een bepaalde manier gestalte. Er wordt afscheid genomen van de figuur van de ‘generalist’ die in het centrum van de geloofsgemeenschap voor alles verantwoordelijk is. In het pastorale team zijn alle leden in participatief leider-

schap verantwoordelijk voor het gehele pastoraat en alle onderdelen daarvan. Ieder lid deelt dus in inzet op liturgisch, catechetisch, pastoraal en diaconaal vlak. Maar daarnaast heeft ieder ook een eigen specialisme, een eigen profiel: die van liturgist, pastoraal bouwwerker, parochiecatecheet of diaconaal werker. De teamleden zijn er primair ten bate van de teamgenoten en gelovigen in het parochieverband. Zo dient de diaconaal werker leiding te geven aan de inzet van zijn of haar collega-pastores op diaconaal terrein, en laat hij zich anderzijds door de collega’s leiden op hun profielterrein.

Met de inzet van dit beleid hoopt het bisdom een netwerk te doen ontstaan van vitale plaatselijke geloofsgemeenschappen, intern hecht verbonden in geloof en liefde door de ene Heer en Zijn Geest, en tegelijk open naar buiten met een grote missionaire opdracht. Deze plaatselijke geloofsgemeenschappen zullen zelf medeverantwoordelijk zijn voor het pastoraat. Zij werken in een stevig groot parochieverband nauw met elkaar samen onder één bestuurlijke en pastorale leiding.

Ander organisatie-model

Op weg naar missionaire geloofsgemeenschappen worden sedert 2000 ervaringen opgedaan, nieuwe inzichten verkregen, vragen gesteld, thema’s aangekaart. Om te bezien of het vernieuwingsproces op koers ligt, wordt de implementatie van het beleid met de vereiste deskundigheid gevolgd in onderzoek door KASKI in 2006 en 2008 (Bernts 2009).

In 2008 blijkt dat de beleidsuitvoering deels ➤

moeizaam en met het nodige gekraak, maar (meren)deels ook gestaag de gewenste kant uitgaat. Gaandeweg krijgen meer parochieverbanden de beschikking over een stuurgroep ter voorbereiding van de fusie, of een nieuw bestuur van de nieuwe parochie. Over de vorming en het functioneren van de pastorale teams is men redelijk tevreden. Het functioneren van profielhouders ontwikkelt zich langzaam. De aantallen profielhouders diaconie en gemeenschapsopbouw blijven achter bij die voor liturgie en catechese, al lijkt de achterstand wat betreft het profiel diaconie iets kleiner te worden. Het aantal pastoraatsgroepen neemt toe. Bij de opbouw van de nieuwe parochies wordt regelmatig gebruikgemaakt van de direct praktijkgerichte beleidsstukken van het bisdom; de inhoudelijke beleidsteksten spelen daarbij echter nauwelijks een rol. Maar al met al meent men te mogen verwachten dat het proces zich in de gewenste vernieuwende zin zal voortzetten.

In 2010 moet evenwel geconstateerd worden dat de beoogde pastorale vernieuwing toch maar mondjesmaat uit de verf is gekomen (Biseling 2011; 2012). De pastorale beleidsplannen van de nieuwe parochies zijn te sterk gericht op continuering van de bestaande organisatie en het gangbare pastorale programma. Ze hebben te weinig oog voor de kerkelijke en maatschappelijke context van de lokale geloofsgemeenschappen. De vier pastoraatsprofielen zijn een eigen leven gaan leiden. Ze verkokeren en raken voor de andere teamleden uit beeld. Ze blijken te worden ervaren als ‘extra’ werk dat naast het gemeenschappelijke pastoraal werk verricht moet worden.

Om aan deze negatieve ontwikkelingen het

hoofd te bieden wordt een nieuw organisatie-model voorgelegd in een ‘drieslag’. Kijkend naar de toekomst vraagt het pastoraat van een parochie om inzet op drie belangrijke pastorale prestatievelden:

1. *Kernprogramma*: taken die tot de kern van heel de nieuwe parochie behoren en op de centrale hoofdlocatie behartigd moeten worden: vieren van de eucharistie, sacramentenbediening, catechese, individueel pastoraat, noodhulp in samenwerking met de Parochiële Caritas Instelling (de PCI is het kerkrechtelijk zelfstandige orgaan binnen een parochie dat de caritasgelden beheert).
2. *Nabijheid*: taken die onderdeel zijn van het eigen pastorale programma van de plaatselijke geloofsgemeenschap.
3. *Ondernemerschap*: nieuwe initiatieven die de groei en vernieuwing van de parochie of plaatselijke geloofsgemeenschappen versterken.

Geluiden uit het veld doen vermoeden dat dit nieuwe organisatie-model in een drieslag niet het gewenste resultaat heeft: te veel vernieuwing achter elkaar, te veel bemoeienis van het bisdom in onduidelijke plannen, onbekendheid met en afkeer van ‘ondernemerschap’. Wellicht speelt hier ook mee dat er vanaf 2008 nieuw beleid wordt geïmplementeerd, dat inhoudelijk en organisatorisch het proces *Op weg naar missionaire geloofsgemeenschappen* doorkruist.

Hoe dan ook, raadpleging van de website van het aartsbisdom in het najaar 2012 levert op dat alle nieuwe parochies over een team beschikken

dat in het overgrote deel van de gevallen uit vier of meer leden bestaat van wie er tenminste één zich profileert op het terrein van de diaconie.

Nieuw beleid

In januari 2008 wordt Mgr. W.J. Eijk de nieuwe aartsbisschop van Utrecht. In december verschijnt *Hoopvol op weg naar een missionaire toekomst. Pastoraal beleidsplan van het aartsbisdom Utrecht* (Aartsbisdom 2008). Beleidsdoel blijft de vorming van vitale missionaire geloofsgemeenschappen. Tevens echter wordt een aantal nieuwe maatregelen genomen of aangekondigd.

De vijf dekenaten, van belang voor de begeleiding en ondersteuning van parochies en teams, worden vervangen door drie vicariaten. De pastorale dienstverlening op dekenaal respectievelijk diocesaan vlak wordt opgeheven respectievelijk afgeslankt en gereorganiseerd. Er resteren vijftig parochies. De pastorale teams blijven gehandhaafd, over profielhouders wordt evenwel niets naders gezegd. Er wordt aandacht geschonken aan de vorming en toerusting van vrijwilligers, maar aan het functioneren, de taken en verantwoordelijkheden van pastoraatsgroepen is geen eigen passage gewijd.

Ten behoeve van de diaconie wordt nieuw beleid ingezet. Binnen de parochieverbanden moeten de Parochiële Caritas Instellingen samengevoegd worden, opdat er na de fusie van parochies geen ‘parochieloze’ PCI’s overblijven. De nieuwe parochieverbanden moeten ook zelf een diaconale structuur en diaconale projecten opzetten. Bovendien moet diocesaan diaconaal

beleid worden ontwikkeld, het aartsbisdom moet een duidelijk diaconaal gezicht krijgen. Dit te bewerkstelligen, ondersteunen, begeleiden is de taak van de diocesane diaconale werkers. Zij waren eerder dekenale werkers, maar zijn nu in dienst van de Diocesane Kerkelijke Caritas Instelling (DKCI, een formeel afzonderlijke structuur in het aartsbisdom).

Begin 2011 doet de aartsbisschop een nieuwe beleidsnota het licht zien (Aartsbisdom 2011). Vastgesteld wordt dat het proces van vorming van vijftig nieuwe parochies (vrijwel) is afgerond. Er zijn echter ontwikkelingen die een

Beleidsuitvoering ging met het nodige gekraak, maar ook gestaag de gewenste kant uit

nieuwe stap nodig maken: het aantal priesters zal sterk afnemen, zoals ook de mogelijkheid om vacatures in pastorale

teams op alle functies en in volle omvang te blijven vervullen. Hierdoor en door terugloop van het aantal actieve kerkleden worden de geloofsgemeenschappen steeds kwetsbaarder. Daarom moet ervoor gezorgd worden dat elke parochie kan blijven beschikken over een kerk waar wekelijks de eucharistie gevierd wordt, want de goede viering van de eucharistie volgens de liturgie van de kerk vormt het hart van het kerkelijk en christelijk leven, en trekt mensen aan. Het daartoe door de aartsbisschop aangewezen kerkgebouw wordt ‘eucharistisch centrum’ genoemd. Bij de aanwijzing is rekening gehouden met de beschikbare ruimte in de kerk, haar esthetische en cultuurhistorische waarde, bouwkundige staat, bereikbaarheid en parkeergelegenheid, ontmoetingsruimte, vitaliteit van de geloofsgemeenschap. Wat ‘vitaliteit’ inhoudt wordt niet nader verduidelijkt; het ►

diaconale profiel van de geloofsgemeenschap wordt niet als zodanig als criterium vermeld. Welke rol de diaconie toekomt in dit op de viering van de eucharistie gerichte beleid, wordt in deze beleidsnota niet opgemerkt.

Dit laatste geschiedt vervolgens wél in de pastorale brief over de Eucharistie (Eijk 2012). In hoofdstukje 3 'Hoe leven we met en uit de Eucharistie?' gaat de aartsbisschop onder het kopje 'Naar de ander kijken vanuit het perspectief van Jezus' in op de innerlijke band tussen eucharistie en diaconie: Christus identificeert zich in zijn liefde met de mensen die lijden, want 'Hij die gezegd heeft: 'Dit is mijn lichaam' is dezelfde die gezegd heeft: 'Jullie hebben mij hongerig ge-

zien en niets te eten gegeven.' In deze lijn ligt de opdracht die Mgr. Eijk in 2012 inmid-

dels aan de diocesane diaconale werkers heeft gegeven: ontwikkel bij de eucharistische centra diaconale projecten die even zichtbaar zijn als de liturgische viering (Scharrenborg en Van de Bunt 2012). Zo wordt aandacht geschonken aan diaconie als vrucht of effect naar buiten toe van de opbouw van de geloofsgemeenschap in de viering van de eucharistie (van binnen naar buiten). Onbesproken blijft echter of en hoe diaconie kan bijdragen aan de opbouw van de geloofsgemeenschap zelf (van buiten naar binnen). Wel is het praktijk dat de bisschop regelmatig op 'diaconale excursie' gaat, om zo ook gevoel te krijgen voor wat er diaconaal speelt.

Diaconie in de vernieuwing?

Na ruim tien jaar vernieuwingsgericht beleid rijst de vraag wat het effect daarvan nu is voor

de diaconie in de nieuw gevormde parochies van het aartsbisdom. Diocesane diaconale functionarissen, die een zeker overzicht hebben van de stand van zaken in het veld, merken dienaangaande het volgende op. Dankzij de vorming van geprofileerde pastoresteams beschikken de parochies nu over een 'pastor profielhouder diaconie'. Daarmee is de behartiging van de diaconie, anders dan voorheen en veelal ook elders, structureel verankerd in het pastorale bestuur van de parochie. Dit leidt er ook toe dat er nieuw en vruchtbaarder verband groeit, zowel organisatorisch als inhoudelijk, tussen de Parochiële Caritas Instelling van de nieuwe parochies en de diaconale werkgroepen en

***'Toch kan het tobben blijven, want
er moet zoveel met steeds
minder mensen en geld'***

activiteiten van de geloofsgemeenschappen. Diaconie en Caritas vormen steeds minder gescheiden circuits, zoals in de oude structuur te vaak nog het geval was. De betere onderlinge afstemming op bestuurlijk en beleidsmatig vlak voert er in beginsel toe, dat diaconie niet meer het sluitstuk van het beleid hoeft te worden bij gebrek aan middelen. En er ontstaat zo ook weer een nieuwe spannende relatie tussen 'vieren' en 'doen': De traditie was vaak die van vieren en doen naast elkaar. Toen gingen we meer doen en vierden we ook wel eens wat. Nu liggen er volop kansen om vanuit het doen bij het vieren en leren terecht te komen (vgl. Scharrenborg en Van de Bunt 2012, 15).

Of deze perspectieven en kansen in de nieuwe parochies ook inderdaad verwerkelijkt worden, is evenwel niet gegarandeerd. Er moet immers enerzijds, zoals het bisdombestuur zelf al opmerkte, mee gerekend worden dat vacatures in

pastorale teams niet op alle functies en in volle omvang vervuld kunnen blijven worden. En anderzijds is het, gezien de prioritaire aandacht voor de 'eucharistische centra', zeer de vraag of de lokale geloofsgemeenschappen krachtig genoeg blijven om als dragers van diaconale activiteiten ter plaatse te kunnen blijven fungeren. Het lijkt mij niet geheel denkbeeldig dat het dan toch nog tobben blijft in het diaconale veld, zoals Scharrenborg opmerkt: 'Er moet zoveel met steeds minder mensen en geld. Diaconie is dan vaak het eerste wat wegvalt of omvalt. Er is geen opzettelijke bedoeling maar het is wel de uitkomst van wat gaande is' (15). Maar wellicht brengt de diaconie die bij de eucharistische centra betrokken wordt een nieuwe dynamiek teweeg – het is onmogelijk daar al iets steekhoudends over te zeggen. <

Literatuur

Publicaties van Aartsbisdom Utrecht:

- *Samen Gaan*. Utrecht, 1995.
- *De netten in het diepe*. Utrecht, 2000.
- *Profileren in het parochiepastoraat*. Utrecht, 2001a.
- *Waarheen zijn we op weg? Het parochiepastoraat in ons bisdom in 2010*. Utrecht, 2001b.
- *Op weg naar missionaire geloofsgemeenschappen*. Utrecht, 2003-2006.
- *Hoopvol op weg naar een missionaire toekomst. Pastoraal beleidsplan van het aartsbisdom Utrecht*. Utrecht, 2008.
- Mgr. W.J. Eijk, *Het pastoraal-liturgisch beleid in de parochies van het aartsbisdom Utrecht. Beleidsnota van de bisdomstaf*. Utrecht, 2011.
- Mgr. W.J. Eijk, *Leven met Christus. Pastorale brief over de Eucharistie*. Utrecht, 2012.
- Bernts, T. en Grevel, S. (2009). *Beleidsmonitor aartsbisdom Utrecht 2008*. Nijmegen: KASKI
- Bisseling, H. (2011). *Organisatie van het parochiepastoraat. Korte terugblik en nieuwe lijnen naar de toekomst*. Utrecht.

- Bisseling, H. (2012). Een pastoraal team aan het werk. Een nieuwe beleidskeuze. In: *Nieuwsbrief WKO*, nr. 80, 6-10.
- Crijns, H. (red.) (2007). *Hoe kan ik voor jou een naaste zijn?* Ariëns Prijs voor Diaconie 2007. Zeist: DKCI
- Crijns, H. (red.) (2010). *Ga en doe evenzo*. Ariëns Prijs voor Diaconie 2010. Zeist: DKCI.
- Scharrenborg, H. en Van de Bunt-Koster, I. (2012). Aan uw daden kunnen we uw geloof herkennen. In: *Diakonie & Parochie*, nr. 4, 2-15.

Henk (dr. H.J.M.) Meeuws doceerde Praktische Theologie aan de Theologische Faculteit Tilburg en deed als stafmedewerker van het instituut Actioma te 's-Hertogenbosch onderzoek op het terrein van (levensbeschouwelijk) vrijwilligerswerk en diaconie. Hij promoveerde in 2011 op het proefschrift *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. meeuws@wxs.nl

Katholieke kerk- opbouw en diaconie

De herstructurering van de pastorale organisatie in het aartsbisdom Utrecht staat niet op zich. Overal in West-Europa vinden sinds de tweede helft van de jaren negentig aanpassingen plaats vanwege een terugloop van het aantal priesters, gelovigen en financiën. De gekozen oplossingen verschillen, het tempo waarin de veranderingen worden doorgevoerd ook, maar de tendens gaat overal in de richting van schaalvergroting (van werkgebied van pastores en/of bestuurlijke eenheid). Het model van de territoriale parochie blijft daarbij in alle veranderingen wel overeind.

In de afgelopen decennia is door de ontkerkelijking van de samenleving en de voortgaande professionalisering van zorg en welzijn de parochie de belangrijkste drager geworden van diaconie in de Rooms-Katholieke Kerk. Traditioneel sterke dragers als de religieuze orden en congregaties en de katholieke maatschappelijke organisaties zijn soms dramatisch afgenomen in omvang en invloed. Dat roept de vraag op welke invloed de veranderingen in de pastorale organisatie hebben op de parochiële diaconie.

In dit themanummer staat de vraag centraal wat theorieën van kerkopbouw kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van diaconie en wat diaconie kan bijdragen aan kerkopbouw. Tegen de achtergrond van de grootscheepse

schaalaanpassing van de parochiestructuur in rooms-katholiek Nederland is die vraag niet eenvoudig te beantwoorden. De vraag kan op zijn minst in drie subvragen worden uitgesplitst:

1. Spelen rooms-katholieke kerkopbouwtheorieën in dit proces van schaal-aanpassing van het aartsbisdom Utrecht een rol?
2. Zijn deze kerkopbouw-theorieën voor de ontwikkeling van de parochiële diaconie relevant? Zo ja, op welke wijze?
3. Welke opmerkingen en vragen zijn te stellen bij het proces van schaal-aanpassing voor de toekomst van de parochiële diaconie? ▷

Alvorens deze vragen te beantwoorden, willen we eerst stil staan bij enige katholieke kerkopbouw-theorieën.

Kerkopbouw-theorieën

Kerkopbouw komt op in de jaren zeventig, als de interesse in kerkelijke veranderingsprocessen wordt gevoed vanuit de agogie (De Groot 2007, 33). Andragologie is in die jaren een zelfstandige universitaire studierichting die zich bezighoudt met de vraag hoe veranderingsprocessen op het gebied van de ‘deskundige hulpverlening aan en vorming en begeleiding van volwassenen’ het beste kunnen worden uitgevoerd. Veel agogische methodieken en werksoorten hebben hun wortels in de

Verenigde Staten. Dat geldt ook voor het kerkelijk opbouwwerk.

Een belangrijke bron van inspiratie is het Center for Parish Development van Paul Dietterich in Chicago. Aanvankelijk gaat daarbij de belangstelling vooral uit naar het veranderen van leiderschapsgedrag (Van Koningsveld 2005, 17). Ook ontleent men aan Dietterich de methode van ‘*the survey guided development*’: de door onderzoek gestuurde en geplande verandering van geloofsgemeenschappen. Piet van Hooydonk, hoogleraar Praktische Theologie aan de toenmalige Katholieke Theologische Hogeschool van Amsterdam (KTHA), schrijft in 1985 een inleiding in het kerkelijk opbouwwerk en verwerkt daarin veel materiaal van dit centrum. Roger Weverbergh, docent aan de Katholieke Theologische Hogeschool van Utrecht (KTHU), publiceert

in diezelfde tijd twee bijdragen over het openstelsysteemmodel in het Handboek Pastoraat, geïnspireerd door Dietterich. Aan protestantse kant kan Jan Hendriks genoemd worden (b.v. 1990; zie elders in dit nummer). Als zij in 1984 het oecumenische Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk (WKO) oprichten, wordt Dietterich naar Nederland gehaald om de eerste trainingsweek van het WKO te leiden.

Een tweede bron, het Amerikaanse gemeenteopbouwkundige Alban Institute, heeft veel minder invloed gekregen. Ton Hogema, priester van het aartsbisdom Utrecht, volgt een opleiding aan dit instituut en zet bij terugkomst

de nieuwe Dienst Parochieontwikkeling van het aartsbisdom op (vgl. Van

Koningsveld 2005, 20). De nadruk ligt vooral op de onderlinge relaties van mensen en hun communicatie. Via een reeks trainingen, procesbegeleiding ter plekke en supervisie aan leidinggevend wordt gewerkt aan open onderlinge relaties en communicatie in de geloofsgemeenschap. Na het vroege overlijden van Hogema zet zijn naaste medewerker Piet van den Hoven dit werk voort, maar de invloed blijft beperkt, ondanks een WKO-trainingsweek in 1993 met verwante Duitse protestantse kerkopbouwers.

Eind jaren tachtig, begin jaren negentig komt het accent meer te liggen op strategische planning als methode van beleidsontwikkeling en op organisatieontwikkeling. Het WKO geeft een serie handreikingen uit rond beleidsontwikkeling. Het handboek *Ecclesiologie in context* (1993) van de Nijmeegse hoogleraar

Pastoraaltheologie Hans van der Ven ligt ook in deze lijn. Voortbouwend op het werk van de socioloog Talcott Parsons onderscheidt Van der Ven vier kernfuncties van de kerk, die hij benoemt als identiteit, integratie, beleid en beheer. Kerkopbouw omvat in zijn ogen alle kernfuncties en sectoren van het kerkelijk werk. Gemeenschapsvorming doortrekt vanuit de functie integratie alle sectoren van het kerkelijk werk.

Die nadruk op de interne processen van de kerkelijke organisatie is nadien alleen nog maar versterkt. Naarmate de druk op de bisdommen en parochies steeds groter wordt door afname van het aantal priesters, gelovigen en financiën, verandert het kerkelijk opbouwwerk aan katholieke kant van karakter. Als er nog geld is voor opbouwwerkers, worden zij ingezet voor de begeleiding van fusies van parochies en kerksluitingen.

Hebben voorheen de grotere dekenaten vaak een eigen opbouwwerker in dienst, in het afgelopen decennium zijn deze functies haast overal opgeheven. Dat geldt in een aantal bisdommen ook voor het dekenaat zelf als tussenorganisatie tussen bisdom en parochie. De weinige katholieke opbouwwerkers die nu nog actief zijn, zijn in dienst van de bisdommen. Op universitair niveau is de situatie niet veel anders. Kerkopbouw is verdwenen als zelfstandig aandachtsgebied van de praktische theologie.

Kerkopbouw en diaconie

Rob van Kessel

In een bijdrage over kerkopbouw en diaconie aan rooms-katholieke kant kan de inbreng van

Rob van Kessel niet ontbreken. Van Kessel was tot 1989 hoogleraar Praktische Theologie aan de KTHU. Kort na de oprichting van het WKO namen de KTUU en de KTUA het initiatief tot de ontwikkeling van een postacademische leergang Kerkelijk Opbouwwerk, waarbij de VU met Jan Hendriks zich later aansloot. Van Kessel werd gevraagd om in deze cursus een theologisch ontwerp voor kerkopbouw te leveren. Dat resulteerde in het boek *Zes kruiken water* (1989). In zes hoofdstukken reflecteert hij daarin op verschillende aspecten van het doel van kerkopbouw: vitaliteit van de geloofsgemeenschap. In zijn ogen is een kerkgemeenschap vitaal ‘wanneer de kerkleden in goede onderlinge betrokkenheid hun leefwerkelijkheid zo vorm geven, dat zij beantwoordt aan evangelische idealen van waarachtige menselijkheid’ (19). In dat kader komt hij ook te spreken over diaconie, maar dat gebeurt nergens stelselmatig. Zo ontbreekt bijvoorbeeld een omschrijving van diaconie.

Toch is diaconie een sterke onderstroom in zijn beschouwingen over christelijke identiteit. Hij ziet de huidige kerkcrisis vooral als een gebedscrisis en dus gelegen in de omgang met God. De christelijke identiteit kan volgens hem daarom niet gevonden worden in het theoretische discours over waarheid of het praktische discours over het juiste ethische handelen, maar in het identiteitsdiscours. Onder de huidige culturele omstandigheden moet Gods zelfopenbaring allereerst begrepen worden op het spoor van eerlijkheid, waarachtigheid en subjectiviteit. ‘De enige beslissende verificatie bestaat hieruit, dat de mens in die godsontmoeting zichzelf ►

fundamenteler leert kennen, herkent en aan zichzelf teruggegeven wordt dan voorheen het geval was' (81). Voor kerkopbouw volgt daaruit, dat alle accent valt op het scheppen van ruimte en tijd voor ontmoetingen in waarachtige communicatie. 'Kerk kan onder de huidige omstandigheden alleen tot leven komen, tot vitaliteit, waar kerkleden, die in de kern van hun persoon-zijn zelf God hebben ontmoet, bereid zijn die ervaringen in gastvrijheid en vreugde verhalend en getuigend met anderen te delen' (126). Dat resulteert in een levenspraktijk van de navolging van Christus, waarin een drievoudige 'dienst aan het leven' tot uiting komt: zorg, strijd en vergeving. Deze opgave geldt voor elke gelovige en is de basis en de output van kerk-zijn. Belangrijk is dat de navolging gevoed wordt 'van buitenaf', zowel door de presentie van Christus in de verkondiging en de sacramenten als door de aanwezigheid van Christus in de arme, noodlijdende mens.

Roger Weverbergh

Een andere belangrijke katholieke auteur is Roger Weverbergh. In zijn proefschrift *Bouwen met beelden* uit 1992 ging hij na welke beelden van godsrelatie, kerk-zijn, mens en maatschappij, leiderschap en methodiek een rol spelen in de praktijk van kerkopbouw. Hij onderzocht daartoe vijf toen soms al wat oudere praktijkstudies. Eén studie heeft direct te maken met de samenvoeging van parochies: de vorming van de Titus Brandsmaparochie in Leeuwarden. Weverbergh constateerde dat bepaalde beelden kerkelijke actoren kunnen motiveren om hun bijdrage te leveren aan de

opbouw van een vitale gemeenschap. Wat hem in het bijzonder opviel was:

- de afwezigheid van het beeld 'God als Almachtige'
- de motiverende kracht van de beelden 'God als Bevrijder' en 'Diepste Innerlijk'
- de opvallende aanwezigheid van kerkbeelden 'gemeenschap' en 'dienares'
- een overheersend 'actor'-perspectief: kerkopbouw is het beste gediend met de bevestiging van de competentie van leken voor de deelname aan relevante pastorale taken
- een opvallende unanimiteit over de verbinding ambt met participatief leiderschap
- een grote aandacht voor methodisch handelen en met name voor samenwerkings- en leermodellen (Weverbergh, 1992, 325).

Aartsbisdom Utrecht

Het bronmateriaal over het aartsbisdom Utrecht, zoals weergegeven in het voorgaande praktijkbericht, richt zich niet op één parochie, zoals in het onderzoek van Weverbergh. Het materiaal bedoelt revitalisering en herstructurering van alle parochies in het bisdom. De opzet is minder op de inhoud, maar meer op de structuur gericht en daarom wat te summier om door de bril van Weverbergh (225-226) te bekijken.

Opvallend in de stukken van het aartsbisdom is de perceptie van crisis: de volkskerk heeft meer en meer aan kracht ingeboet. De parochie in haar klassieke gestalte heeft haar langste tijd gehad. Een vrijwilligerskerk is in opkomst. Vrijwilligers nemen daarin steeds meer taken

op zich, die voorheen alleen aan de priester waren toevertrouwd. Het meest pregnant komt dat tot uitdrukking in de instelling van de pastoraatsgroep, waarin enige vrijwilligers en een of meer pastorale beroepskrachten gezamenlijk de dagelijkse pastorale leiding van de parochie behartigen.

In de periode tot 2008 overheerst het beeld van de kerk als gemeenschap. Daartoe rekent Weverbergh zowel kerk als lichaam van Christus als kerk als volk Gods. In het Utrechtse materiaal tot 2008 ligt veel nadruk op 'kerk, wij samen'. Na 2008 wordt de kerk als heilsinstituut meer dominant met de nadruk op de instelling van eucharistische centra. De

pastoraatsgroep verdwijnt naar de achtergrond.

Wat de methodiek betreft, kan worden opgemerkt dat het expertmodel dominant is in de hele operatie. In het expertmodel zijn de kerkelijke overheid en de inhoudelijk deskundigen de dragers van het veranderingsproces. De kerkleden fungeren als object. Zij leveren onderzoeksgegevens aan en zijn de consumenten van de afgekondigde veranderingen. Wel wordt in het aartsbisdom een aantal methoden ingezet om de vorming van pastorale teams en de samenvoeging van parochies tot stand te brengen (begeleiding ter plaatse, ontwikkelen van beleidsplannen, training).

Menco van Koningsveld

Interessant is een constatering van Menco van Koningsveld in zijn proefschrift *Aan de vruchten kent men de boom* (2005) naar de vitaliteit van drie parochies in het Utrechtse, lettend op hun

output. Hij constateert een scherpe scheiding tussen het strategisch niveau waarop het pastoraal beleid in relatie tot de omgeving van de parochie en de interne mogelijkheden wordt ontwikkeld en vastgesteld, en het uitvoerende niveau dat daadwerkelijk de diaconale en catechetische activiteiten organiseert (Van Koningsveld, 195). Het komt daardoor nergens tot een goede vertaling van de doelen en plannen in concreet te ondernemen activiteiten. En dat terwijl in de onderzochte periode in twee van de drie parochies een kerkelijk opbouwwerker actief was. Die begeleiding was

Het komt nergens tot een goede vertaling van doelen en plannen in concrete activiteiten

evenwel vooral gericht op het eerstgenoemde strategisch niveau: de ontwikkeling van een *mission statement* en daaruit volgende opvattingen met betrekking tot diaconie, verkondiging en catechese (197). Op het meer operationele niveau van de werkgroepen waren daarentegen taakveldgerichte dienstverleners actief.

We moeten constateren dat de hierboven geschetste theorieën over kerkopbouw als zodanig geen directe rol spelen in het huidige beleid van het aartsbisdom, zoals dat door Henk Meeuws beschreven is in het praktijkbericht. Leidinggevend zijn ideeën uit de katholieke leer en praktische zaken als het geringe kerkbezoek en de teruglopende inkomsten.

De Utrechtse casus

Bij het praktijkbericht over het aartsbisdom Utrecht zijn enige vragen te stellen en opmerkingen te plaatsen. ▷

Stuurt een visie of sturen de middelen?

Van der Ven wijst erop dat in zijn model van kernfuncties van de kerk er een sturende werking uitgaat van identiteit naar integratie, van integratie naar beleid en van beleid naar beheer. Maar het omgekeerde geldt ook: er gaat een determinerende werking uit van beheer naar beleid, van beleid naar integratie, en van integratie naar identiteit (Van der Ven 1993, 79). Indien het beheer (lees: de financiële en personele voorwaarden en middelen) niet adequaat is, belemmert dit het beleid (projecten en programma's). Dit hindert de integratie (cohesie, uniformiteit en pluriformiteit), wat op haar beurt de identiteit bemoeilijkt (overtuigingen, visie en missie).

In veel van de Utrechtse stukken wordt uitgegaan van de sturende werking van identiteit naar

beheer. Zo wordt als hoofddoel van het proces genoemd 'de

vorming van missionaire gemeenschappen'. Mijn vraag is: als je met behulp van het opbouwwerk wilt maken van missionaire of diaconaal-missionaire gemeenschappen, kom je dan wel uit bij de fusie van parochies? Of, anders gezegd, is de determinerende werking van een tekort aan middelen (priesters, gelovigen, geld) niet heel veel groter dan wordt voorgesteld? Waarbij ik moet toegeven dat de rooms-katholieke visie op de kerk en de ambtsstructuur het speelveld wel beperkt. De nauwe koppeling van sacramentenbediening en gewijd ambt, de opvatting dat de eucharistie het hoogtepunt van het kerkelijk leven is en de waardering van het kerkgebouw als sacrale

ruimte (primair 'huis van God'), geven veel minder ruimte voor missionaire experimenten en nieuwe vormen van missionair kerk-zijn dan in de protestantse tradities.

Scheiding tussen planning en uitvoering

De scheiding tussen verschillende niveaus komen we voortdurend tegen in het praktijkbericht. Het pastorale beleid van het aartsbisdom is gericht op de vorming van grote parochies, die meer missionair kunnen zijn en waarbij een beleidsplan richting geeft aan de inzet van een team van pastorale beroepskrachten en gelovigen. Op dit strategische niveau komt de ontwikkeling van diaconie nauwelijks expliciet aan de orde. Wat niet wil zeggen, dat er geen initiatieven zijn om de diaconie te ontwikkelen. In dezelfde

jaren, dat deze casus speelt worden in het aartsbisdom verschillende

instrumenten ingezet om de diaconie te stimuleren. Die richtten zich vaak direct op het operationele niveau in de parochies en lokale geloofsgemeenschappen. Te noemen zijn in ieder geval de instelling van de Ariënsprijs (2003) voor inspirerende diaconale projecten en de diocesane kadernota diaconie *In Gods Naam doen. Christelijke dienst in de samenleving*. (2005). En terwijl de diocesane dienstverlening op de verschillende pastorale werkvelden werd wegbezuinigd, konden de diaconale werkers blijven functioneren onder de DKCI (diocesane kerkelijke caritasinstelling) omdat zij gefinancierd worden uit afdrachten van de caritasinstellingen. Interne communicatie en

passende organisatie blijken in dit geval minder sterk punt te zijn dan noodzakelijk om de gewenste veranderingen te bewerkstelligen.

Een bruikbaar instrument?

Dragen beleidsplanning en het maken van beleidsplannen op lokaal niveau bij aan de ontwikkeling van diaconie? Van Koningsveld constateerde in zijn onderzoek dat de parochie zich bevindt op het laagste niveau van vitaliteit volgens de uitgangspunten van het INK (Instituut Nederlandse Kwaliteit) en misschien nog eerder in de voorfase (188). Maar, vraagt Rein Brouwer, docent Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, zich af in een recensie in de *WKO-Nieuwsbrief* (oktober 2005), krijgen we wel een adequaat beeld van parochies als we ze meten met criteria van buitenaf waaraan ze nooit kunnen voldoen? Is een zelfevaluatie, die ontleend is aan het bedrijfsleven en aangepast aan de parochies, wel het meest adequate instrument? En geldt dat ook niet, zou ik er aan willen toevoegen, voor het instrument van de strategische planning? Moet je die weg wel gaan voor de ontwikkeling van de diaconie?

Van kerkopbouw-theorie naar diaconale praktijk

Kan kerkopbouw bijdragen aan de ontwikkeling van diaconie? Bij herlezing van een aantal boeken viel mij op, dat het hoofddoel van kerkopbouw, de ontwikkeling van een vitale geloofsgemeenschap, wel de ontwikkeling van parochiële diaconie kan impliceren, maar dat dat nauwelijks expliciet wordt genoemd.

Rob van Kessel (1989) besteedt nog de meeste

aandacht aan een diaconale kerk, maar dan vooral op het niveau van kerkvisie. De vertaling daarvan in methodiek en in projecten en programma's blijft onbesproken.

Bij Weverbergh komt diaconie wel voor, maar in de marge. Bij de beoordeling van drie van de vijf kerkbeelden die hij behandelt, maakt hij een opmerking over de gebrekkige aandacht voor diaconie – bij de beelden 'kerk als sacrament' en 'kerk als getuige' (149, 154) – of de centrale plaats ervan – bij het beeld 'kerk als dienaar' (158, 160). Bij de behandeling van het model van procesmatig werken worden diaconale activiteiten als illustratie gebruikt in de planningsfase, maar wordt over diaconie geen woord gerept in de voorgaande fasen van oriëntatie en onderzoek (inclusief doelformulering).

Bij Van Koningsveld komt diaconie wat systematischer aan bod, omdat diaconie een van de handelingsvelden is, die hij onderzoekt om de vitaliteit van een parochie te kunnen bepalen. Hij omschrijft diaconie als 'op de nood en behoeften van de naaste georiënteerd handelen van de gemeenschap' (61) en onderscheidt vier niveaus van sociaal handelen met daarmee corresponderende activiteiten.

In een artikel over de drie uitreikingen tot nu toe van de Ariënsprijs bespreekt Gerard Groener maar liefst 62 projecten die zijn voorgedragen en concludeert dat de parochies vindingrijk zijn in het gestalte geven van naastenliefde. Wel constateert hij een tweestromenland van diaconie binnen de geloofsgemeenschappen met de nadruk op omzien naar elkaar en zorg dragen voor mensen in nood en diaconale inzet in een

meer flexibel veld buiten de parochie met de nadruk op gerechtigheid en het verleggen van grenzen. 'Mogelijk bieden de grotere gefuseerde parochies hier ook nieuwe kansen', aldus Groener (2012, 39), om een bondgenootschap met het vrije veld van de christelijke diaconie te ontwikkelen. Omdat in de gefuseerde parochie het pastoraal team en het parochiebestuur meer op afstand staan van de lokale geloofsgemeenschappen, kunnen zij gemakkelijker besluiten om mensen en middelen in te zetten voor diaconale inzet in dit vrije veld.

Ruimte én tendens terug

De Utrechtse casus laat een verandering zien van de klassieke parochie (één pastoor, één gebouw, één gemeente) naar de parochie nieuwe stijl met een pastoraal team, meerdere gebouwen en meerdere gemeenschappen. Die schaalvergroting biedt ruimte voor de ontplooiing van nieuwe diaconale activiteiten, zie bijvoorbeeld de eerste ervaringen met de gefuseerde PCI's. Tegelijk zien we met de aanwijzing van eucharistische centra en de bepaling dat pastorale centra slechts tijdelijk voor liturgische activiteiten meer gebruikt mogen worden, een tendens terug naar de klassieke parochie, maar dan voor een groter territorium. ◀

Literatuur

- Brouwer, R. (2005). Aan de vruchten kent men de boom. Boekbespreking in: *WKO-Nieuwsbrief*, nr. 59, 21-24.
- Groener, G. (2012). Liefde maakt vindingrijk. De Ariënsprijs voor diaconie. In: Staf Hellemans, Jan van den Eijnden, Piet Rentinck (red.). *Een katholieke kerk met toekomst*. Bergambacht: 2VM, 31-43.
- Groot, K. de (2007). Onderzoek naar kerk in Nederland. In: Rein Brouwer e.a. *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*. Kampen: Kok, 27-45.
- Hendriks, J. (1990). *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hooijdonk, P. (1985). *Inleiding in het kerkelijk opbouwwerk*. Baarn: Nelissen.
- Kessel, R. van (1989). *Zes kruiken water. Enkele theologische bijdragen voor kerkopbouw*. Hilversum: Gooi en Sticht.
- Koningsveld, M. van (2005). *Aan de vruchten kent men de boom. Een praktisch-theologische studie over activiteit en vitaliteit van de parochie*. Utrecht: KTHU.
- Ven, J.A. van der (1993). *Ecclesiology in context*. Kampen: Kok.
- Weverbergh, R. (1992). *Bouwen met beelden. Onderzoek naar theorie en praktijk van kerkopbouw*. Baarn: Gooi en Sticht.

Jan (drs. J.H.M.) Maasen studeerde andragologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht en volgde een persoonlijke leerroute theologie aan de KTHU. Hij was van 1993 tot en met 2003 medewerker voor kerkopbouw van het bisdom Rotterdam en is sinds 2005 medewerker sectie dienen bij hetzelfde bisdom (diaconie en missiesecretaris). j.maasen@bisdomrotterdam.nl

Tarwewijk Rotterdam International Christian Fellowship en House of Hope

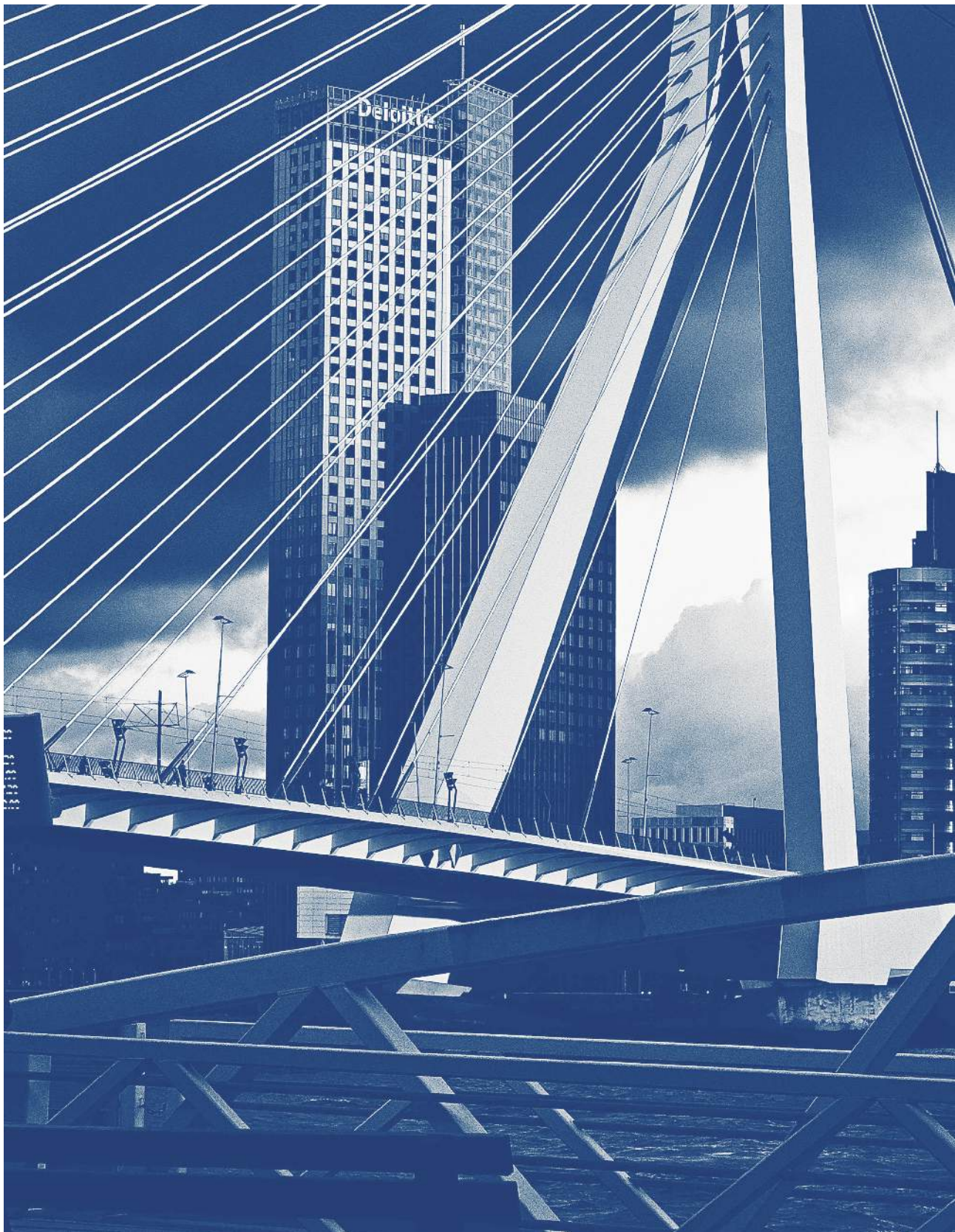
Een vergrijsde kerk maakt een nieuw begin op een nieuwe wijze: wijkgericht en multi-etnisch. Dat gebeurt in de Rotterdamse Tarwewijk, vroeger een volkswijk, sinds de tweede helft van de vorige eeuw een achterstandswijk. Twee organisaties zijn er in verband met diaconaat en gemeenteopbouw van belang. De eerste is de International Christian Fellowship (ICF), een jonge multiculturele, multi-etnische gemeente. De tweede is haar 'dochter', specifiek gericht op diaconaat in de wijk, House of Hope (HoH).

Tarwewijk

'Het afvoerputje van Nederland', zo noemt in 2006 deelraadwethouder Schrijer Tarwewijk. Deze wijk hoort bij deelgemeente Rotterdam-Charlois (Reijndorp en Van der Zwaard 2004, 83). In de jaren negentig ontstaan er in deze wijk problemen van verschillende aard, die elkaar versterken: de komst van drugsdealers en huisjesmelkers, concentratie van kansarme mensen, verpaupering, overlast, en oude woningen die

illegaal worden bewoond (25 procent volgens hulpverleners in de wijk) door vooral arbeidsmigranten uit Oost-Europa (Jagmohansingh 2010, 33v).

Tarwewijk onderscheidt zich van de deelgemeente Charlois en Rotterdam als geheel door het lage percentage autochtonen: 25 procent (Charlois 44 procent, Rotterdam 52 procent). Van de inwoners van Tarwewijk heeft 68 procent een laag inkomen. Qua hoogte zit Tarwe- ➤

wijk aan de onderkant van het Rotterdams gemiddelde inkomen. Volgens de Veiligheidsindex is Tarwewijk onveilig, met een cijfer van 3,9 in 2009. Charlois scoort hier 5,8 en Rotterdam 7,3 (Wijkvisie Tarwewijk 2010-2014, 9v).

De rapportage uit 2003 van deelgemeente Charlois 'Niemand uitgezonderd' zegt over Tarwewijk: 'Een hoog percentage allochtone bewoners (69%) valt samen met een hoog werkloosheidscijfer (ca. 54%) en slechte huisvestingssituatie. Relatief veel illegalen, nieuwkomers met weinig toekomstperspectief, eenoudergezinnen, minderjarige asielzoekers. Psychische problemen komen vaak voor en het gevaar dat de kinderen van deze groep bewoners ook met problemen te kampen krijgen is groot' (Dingemanse 2004, 4). Tarwewijk is in sociaal opzicht de zwakste wijk van de Rotterdam. Er is weinig perspectief. Als je weg kunt, dan ga je daar weg. 'Er zijn problemen als je kijkt naar de behuizing, veiligheid, er is (drugs)overlast. Je hebt hier dus eigenlijk een concentratie van mensen met problemen en een beperkt ontwikkelingsperspectief' (Jagmohansingh 2010, 36v).

Multiculturele doorstart

International Christian Fellowship

In 1998 is er in Rotterdam-Charlois een kwijnende Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) met 28 leden. De leden overwegen de gemeente op te heffen en stellen dat aan de orde bij de classis. Voorganger is emeritus predikant Dick van Vuuren. Deze piekert erover hoe het verder moet met de gemeente en komt in contact met

theoloog Theo Visser, die verbonden is aan Stichting Gave. Visser werkt onder vluchtelingen en migranten en verbaast zich erover dat er onder allochtonen zoveel openheid is voor het evangelie. Velen komen tot geloof. Visser merkt in een interview op dat er tweeënhalf miljoen allochtonen zijn en 800.000 christenmigrant, terwijl slechts tweeduizend van hen een plek vinden in een Nederlandse kerk. Zijn conclusie is dat er iets niet goed gaat. Zo groeit bij hem de vraag of het niet een taak is voor nieuwe kerken om vanaf het begin mensen uit andere culturen een plek te geven, dus multicultureel en multi-etnisch te zijn.

Met bewilling van de kerkenraad van de CGK begint een groepje mensen Engelstalige samenkomsten, waarin Visser voorgaat. Na enige tijd komen er

Onder vluchtelingen en migranten blijkt zoveel openheid voor het evangelie

zoveel mensen, dat er een aparte gemeente ontstaat als wijkgemeente van de CGK Charlois. Deze gemeente noemt zich International Christian Fellowship (ICF). Na een paar jaar wordt de moedergemeente opgeheven en voortgezet door de ICF. De gemeente is multi-etnisch van karakter. Visser wordt de eerste jaren de vaste voorganger. De door gemeente en kerkenraad vastgestelde 'norm' is dat maximaal de helft van de leden autochtoon Nederlander is. Op deze wijze wordt duidelijk dat ICF niet een Nederlandse kerk is met inbreng van allochtonen, maar een nieuwe gemeenschap van allochtonen en autochtonen. De gemeente telt in 2012 ongeveer 250 leden, daarnaast zijn er mensen op andere wijze betrokken (Jaarboek CGK). De gemeenschap kent ruim dertig nationaliteiten. ▷

Er zijn in de gemeente grotere groepen Afrikanen, Chinezen en Koerden. Voor hen zijn er etnische samenkomsten. Deze groepen werken regelmatig mee aan de hoofddiensten op hun eigen etnische en culturele wijze. De diensten worden gehouden in een schoolgebouw (icfrotterdam.nl).

Missie en zorg

De ICF heeft als missie een liefdevolle gemeenschap te vormen van mensen vanuit de hele wereld met het doel hen uit te zenden als toegewijde volgelingen van Jezus Christus. Als mensen naar hun vaderland terugkeren, kunnen ze daar anderen met het evangelie bereiken. In genoemd interview zegt Visser dat hij heeft gemerkt dat, als mensen het evangelie hebben leren kennen, ze er vaak over communiceren met mensen in het land van herkomst. Dat geeft ongehoorde kansen voor de verspreiding van het evangelie wereldwijd. In deze context zijn moslims te bereiken waar dat in hun thuisland door zendelingen nooit zou kunnen. Zending onder moslims hoort volgens Visser wezenlijk bij de identiteit van de ICF en daarmee wijkt ze af van meer liberale protestantse kerken. Tegelijk wil de ICF de 'armen' in haar omgeving dienen met daad en woord. 'We willen ook de handen uit de mouwen steken en mensen die hulp nodig hebben daadwerkelijk bijstaan', staat op de website.

Het – van oudsher traditionele – kerkverband van de CGK heeft in korte tijd, naast financiële en personele ondersteuning onder andere van House of Hope, de ICF kerkordelijk ruimte gegeven. In 2011 draagt het kerkverband van de

CGK zorg voor 35 procent van de lasten van de gemeente.

Intern diaconaat

De penningmeester van de ICF merkt in zijn jaarverslag over 2011 op dat de bijdrage van de eigen gemeenteleden gemiddeld aan de lage kant is, onder meer doordat relatief veel gemeenteleden op of onder het bijstandsniveau leven. De gemeente kent veel mensen met een gering inkomen, dat heeft tot gevolg dat er vrij veel financiële problemen bij de leden zijn. De diakenen, die, conform de protestantse traditie, binnen de ICF zijn aangesteld, hebben een belangrijke taak in het lenigen hiervan. Voor de

situatie in de gemeente betekent dit bijvoorbeeld dat op zondag, na de dienst van 12.30 uur, de-

genen die steun willen ontvangen of al krijgen zich melden bij de diakenen. Zo nodig worden de net ingezamelde collectegelden gebruikt om direct financiële steun te geven. Vaak is er ook brood dat, via diverse bakkers en supermarkten in het netwerk van ICF, op deze wijze mensen bereikt die leven op het bestaansminimum. Wie dit nodig heeft, mag het meenemen. Af en toe brengen mensen kleding, die door anderen kan worden meegenomen.

Diaconaat en gemeenteopbouw

Theo Visser van de ICF is enige malen te gast geweest bij Redeemer Presbyterian Church in New York City. Zijn visie op gemeente-zijn en diaconaat is, evenals die van projectmanager Cor Hubach van House of Hope, geïnspireerd door de visie van Tim Keller, stichter van de

genoemde New Yorkse kerk. In het denken van Keller neemt gemeentestichting – ook in achterstandswijken – een belangrijke plaats in. Een belangrijk motief daarvoor is dat nieuwe kerken gedwongen zijn zich te richten op de noden van de niet-leden (2000, 3 en 6). Contextualiteit en een nieuwe diaconaal-multi-etnische gemeenschap acht hij nodig. Voor het werk in de wijk richt Keller een aparte diaconale organisatie op: Hope for New York (2010, 127-162).

'Diaconaal' initiatief House of Hope

De ICF heeft, diaconaal gezien, de handen vol aan zichzelf. Tot plaatselijk extern, dus wijkgericht diaconaat komt ze niet. Dat verandert met de komst van het House of Hope (HoH). In 2001 bevat het jaarverslag van de Rotterdamse deelge-

meente Charlois de volgende zinsnede: 'Er staan zes kerken in de Tarwewijk, maar geen van hen is van maatschappelijke relevantie voor de wijk.' De kerken zijn dan vooral bezig met eigen mensen en doelen, veel minder met de samenleving of de sociale problematiek in de wijk. Vanuit deze observatie gaat de ICF in gesprek met de deelgemeente. Vervolgens ontwikkelen een paar mensen een diaconaal project voor de buurt: House of Hope. Cor Hubach wordt projectmanager en, na enige tijd, zijn vrouw Elsbeth teamleider en aanspreekpunt voor de Tarwewijk. De organisatie HoH is sinds januari 2006 een zelfstandige stichting. Het project heeft christelijke wortels en draait voornamelijk op vrijwilligers, van wie sommigen een band hebben met de ICF. HoH noemt zich 'een professionele vrijwilligersorganisatie die zich (...) inzet

voor leefbaarheid van enkele achterstandswijken op Rotterdam-Zuid'.

Leden van de ICF kloppen vaak bij de diaconie aan om advies en hulp. De diakenen als vrijwilligers kunnen natuurlijk nooit bieden wat HoH als organisatie te bieden heeft. HoH is daarom belangrijk voor de diaconie, want de laatste kan nu mensen naar de eerste verwijzen. Opmerkelijk en relevant is dat circa 88 procent van alle cliënten van oorsprong een niet-Nederlandse afkomst heeft. Het is in dat verband veelzeggend dat in 2008 House of Hope bijzonder veel betekent voor een groep van 43 mensen in het kader van het Generaal Pardon. Als dat Pardon gestalte krijgt, klinkt bijna elke zondag 'Halleluja' en applaus als bekend wordt wie er 'ge-pardonneerd' is (Jaarverslag HoH 2008, 4, 19-28).

Bram Dingemanse, medeoprichter van HoH, schrijft me: 'Zelf vind ik nog opmerkelijker en meer relevant dat 65 procent van de cliënten van HoH niet eerder een zorgloket heeft gevonden. Dit bewijst de hoge potentie van kerkelijk diaconaat om succesvol eerstelijnszorg te realiseren.'

De gemeente Rotterdam waardeert de inzet van House of Hope met de Vrijwilligersprijs 2010. De jury zegt onder andere over de methodiek: 'De begeleiding is intensief, de vrijwilligers blijven op praktisch en emotioneel vlak betrokken tot het probleem helemaal onder controle is. Als vrijwilliger kun je al even laagdrempelig instromen en word je ook professioneel begeleid en gecoacht. Door hun, inmiddels zeer uitgebreide, netwerk ook bij officiële instanties, kunnen de mensen die een hulpvraag hebben >

zeer efficiënt worden geholpen. Waar reguliere hulp tekortschiet, vult House of Hope het gat.'

HoH organiseert in 2011 vier ondersteunende en veertien ontmoetingsactiviteiten. De organisatie gebruikt 'Vinden en verbinden' als kernwoorden voor haar visie en werkzaamheden voor de komende jaren. HoH wil in de wijk zelfredzaam en participierend burgerschap bevorderen en dat vooral voor wijkbewoners die de reguliere dienstverlening en voorzieningen onvoldoende weten te vinden. Aan de hand van de centrale kernwaarden gerechtigheid, heelheid en bewogenheid wil men vooral kansarmen de mogelijkheid geven een stabiel bestaan op te bouwen in relatie met anderen en met zichzelf.

Naast acht betaalde krachten (4,25 fte) worden ongeveer 150 vrijwilligers ingezet op de diverse werkvelden. De gemeente Rotterdam waardeert het werk van HoH met subsidie. De inzet van uren van alle medewerkers in 2011 maakt duidelijk dat bij HoH omgerekend op jaarbasis negentien fulltimers werkzaam zijn, waarvan 4,25 fte betaald worden.

Ruim driekwart van het werk gebeurt dus door vrijwilligers, wat de lokale overheid in 2011 ongeveer 1,2 miljoen euro heeft bespaard. In de ontwikkelingen rond zorg is voor HoH positief dat de deelgemeente Charlois zorgaanbieders verplicht met HoH samen te werken (Castillo Guerra e.a. 2008; vgl. jaarverslag House of Hope 2011, 16). <

Literatuur

- Castillo Guerra, Jorge; Glashouwer, Marjolein en Kregting, Joris (2008). *Tel je zegeningen. Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*. Nijmegen: NIM.
- Dingemanse, Bram en Perteira de Araujo, Johnston (2004). *Projectplan voor sociaal werk vanuit de kerk in de Tarwewijk*.
- Jaarboeken van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland. Amsterdam: D.J. van Brummen / Buyten & Schipperheijn.
- Jaarverslag House of Hope 2011.
- Jagmohansingh, Shantie (2010). *Individuele hulpverlening in de Tarwewijk*. Rotterdam-deelgemeente Charlois. Rotterdam: Dienst Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SoZaWe), Sociaal-wetenschappelijke Afdeling.
- Juryrapport Rotterdamse Vrijwilligersprijs 2010.
- Keller, Tim (2000). *Het cruciale belang van het planten van nieuwe kerken*. PDF-document via www.cgk.nl.
- Keller, Tim (2010). *Ruim baan voor gerechtigheid. Rechtvaardig worden door Gods genade*. Franeker: Wever.
- Reijndorp, Arnold en Van der Zwaard, Joke (2004). *Op zoek naar de middenklasse*. In: *Rotterdam. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: Mets en Schilt.

Overige bronnen

- Interview met Theo Visser op 09-01-2007
www.deelraadinfo.nl - Wijkvisie Tarwewijk 2010-2014
www.houseofhope.nl
www.rotterdam.buurtmonitor.nl/
www.icfrotterdam.nl/

Herman (drs. H.H.) van Well is, tot zijn pensionering, bijna 25 jaar diaconaal consulent geweest in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij werkt momenteel aan een promotieonderzoek waarin de relevantie van het diaconaat van drie jonge kerken in de Tarwewijk van Rotterdam centraal staat.
hvanwell@xmsnet.nl

Diaconaat binnen protestantse gemeenteopbouw

Al is de International Christian Fellowship (ICF) niet direct een representatieve casus binnen het protestantisme, de gemeenschap vormt in meer dan één opzicht zeker een goede illustratie van ontwikkelingen op het terrein van diaconaat en gemeenteopbouw binnen protestants Nederland.

Met de inzet bij de International Christian Fellowship (ICF) bevinden we ons in minstens twee opzichten aan de rand van de protestantse stroming die we in dit deel van het themanummer belichten. Allereerst is dat vanwege het feit dat het hier om een christelijk-gereformeerd initiatief gaat. Binnen het Nederlandse protestantisme zou je de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) 'de stillen in den lande' kunnen noemen. Ze timmeren doorgaans niet aan de weg, maar vormen juist een bescheiden, misschien zelfs wat teruggetrokken kerkgenootschap. Op het vlak van gemeenteopbouw zagen we bij de christelijke gereformeerden tot voor kort weinig opmerkelijke zaken. Het idee van 'de maakbare gemeente' leeft bepaald niet sterk

in hun kringen. Modelbouwers zijn er schaars. Nog steeds gaan veel gemeenten hun traditionele gang, maar tegelijk is het kerkgenootschap ook de bakermat van zeer opmerkelijke gemeentestichtingsprojecten. We noemen Hoop voor Noord in Amsterdam Noord (Ten Brinke 2010) en Via Nova in de Amsterdamse Vondelkerk (Noort e.a. 2008, 136-146). Martijn Vellekoop, onderzoeker gemeentestichting, schrijft dat de CGK momenteel op dit vlak een van de voorlopers is in kerkelijk Nederland (2012, 8). Binnen dit plaatje van gemeentestichting past dus ook de ICF, maar met deze nieuwe geloofsgemeenschap komen we ook direct uit bij de 'tweede rand'.

Binnen de CGK heeft de ICF namelijk een vrij uitzonderlijke positie. In zekere zin is het >

een vreemde eend in de CGK-bijt. Maar, om in de beeldtaal te blijven, 'de eend' is wel volledig geaccepteerd. Het kerkverband geeft de ICF veel ruimte en ondersteuning. Ruimte biedt het door op kerkordelijk terrein diverse aanpassingen te doen ten bate van de ICF. Ondersteuning is er door zowel financiële bijdragen van landelijke organen als donorschappen van zusterkerken en personele inzet. Zo is de ICF een boemerang die terugkeert naar het kerkverband als geheel en zo een leerproces op gang brengt.

Al met al kunnen we de ICF dus moeilijk zien als een representatieve casus binnen het protestantisme. Wel vormt de gemeenschap in minstens twee opzichten een goede illustratie van ontwikkelingen op het terrein van diaconaat en gemeenteopbouw binnen protestants Nederland. Ten eerste zien

we het uiteengroeien van lokale gemeenten en (missionair-)diaconale instellingen en organen,

Traditionele Christelijke Gereformeerde Kerken bakermat van opmerkelijke gemeentestichtingsprojecten

en in de tweede plaats de wending naar Angelsaksische modellen voor gemeenteopbouw. Op beide komen we later terug.

Eerst gaan we naar de reformator Calvijn die de diaken een stevige plek geeft in de kerk. Vervolgens staan we stil bij gezaghebbende protestantse gemeenteopbouwers die zich richten op de bestaande gemeente. Er zouden hier veel namen te noemen zijn, maar we beperken ons tot Jan Hendriks en het echtpaar Albert en Joke Ploeger. In hun werk is het diaconaat op de een of andere wijze een rode draad. Dat zou ook gezegd kunnen worden van andere, jongere protestantse auteurs als Henk de Roest en Rein Brouwer, maar in hun werk zien we in directe

zin toch minder aandacht voor de diaconale dimensie van de kerk. Ze achten het diaconaat zeer zeker van groot belang, maar een dominante thematiek is het niet in hun gemeenteopbouwkundig werk.

De ICF brengt ons in de wereld van de gemeentestichting en daarom besteden we in de derde plaats ook aandacht aan het diaconale denken in deze wereld van pioniers. Tot slot komen we uit bij Abraham Kuyper, wiens denken over de kerk als instituut en als organisme opnieuw weerklank vindt.

Calvijn: rechte slag met een kromme stok

Het protestantisme in Nederland is vooral calvinistisch georiënteerd en dat brengt ons direct bij de belangrijke plek van de diaken binnen de calvinistische kerken. Veel meer dan Maarten Luther is Johannes Cal-

vijn een organisator die zich ook druk maakt over de vormgeving van de lokale gemeente. Calvijn wordt op dit punt geïnspireerd door een andere reformator, Martin Bucer. Deze geeft de diaken een plek naast de ouderling/opziener en de herder/leraar. Calvijn werkt deze keuze ook kerkordelijk verder uit en neemt de diaken op als ambtsdrager en deelnemer in het bestuur van de lokale gemeente. Hij baseert zich daarbij – overigens bepaald niet als eerste – op Handelingen 6 dat hij leest als het hoofdstuk over de instelling van het diakenambt.

De dogmaticus Henk Berkhof typeert deze biblicistische uitleg later als een *'blessing in disguise'*: '(...) men concludeerde ten onrechte uit

Hand. 6 dat het sociale diaconaat één der in de Schrift voorgeschreven ambten was' (Berkhof 1979, 390). De *'blessing'* zit vooral in het feit dat ook de diaken voluit deel gaat uitmaken van het bestuur van de lokale gemeente en dat derhalve binnen de kerkenraad de diaconale inbreng verzekerd wordt. We moeten daarbij wel aantekenen dat deze ordening vooral in Nederland is gevolgd en in buitenlandse calvinistische kerken veel minder. Ook verzekert de 'gegarandeerde' plek van de diaken in de kerk niet zonder meer goed diaconaat. Calvinistische diakenen hebben bepaald niet altijd een glansrol gespeeld bij sociale noden (Van Well 2011; Noordegraaf, Stoppels 2011).

Dit alles neemt niet weg dat het permanente ambt van diaken de Nederlandse protestantse kerken fundamenteel gestempeld heeft en nog altijd stempelt. Gemeenteopbouwkundig gezien is dat een belangrijk gegeven. Structuren preken immers altijd. Ze geven een bepaalde boodschap af. Dat geldt dus ook voor de heldere plek van de diaken, die, evenals de ouderling,

vrijwilliger is. Bij het denken over gemeenteopbouw binnen de calvinistische kerken is zijn plaats onomstreden. Daarmee wijkt deze stroming af van zowel de rooms-katholieke traditie als van de evangelische wereld. Binnen het rooms-katholicisme is de diaken eeuwenlang een doorgangsampt geweest op weg naar het priesterschap. Pas door Vaticanum II komt het tot de permanente diaken. Binnen de evangelische wereld heeft de diaken nooit een vanzelfsprekende plek gehad. Sommige kerken kennen de diaken wel, andere niet. Daarbij komt nog dat het diaken-zijn vaak heel verschillend wordt ingevuld, bijvoorbeeld in de sfeer van beheer en bestuur (Althuis en Brongers 2011).

Bestaande gemeenten **Jan Hendriks**

In een overzicht van protestantse gemeenteopbouw kunnen we niet om Jan Hendriks heen. In 1965 begint zijn aanstelling bij het Algemeen Diakonaal Bureau van de Gereformeerde Kerken in Nederland (ADB). Hij zal zich vooral op ►

het binnenlands diaconaat gaan concentreren. Op 1 januari 1973 treedt hij als socioloog in dienst bij de Vrije Universiteit. Bij wijze van eindbalans van zijn periode ADB verschijnt in 1973 *Overal waar mensen zijn. De diakonale gemeente*. In dit boekje, dat bedoeld is voor het 'gewone' gemeentelid, legt hij uit waar het in het diaconaat én dus in de christelijke gemeente om gaat. De gemeente wordt niet zozeer gekenmerkt door het feit dat ze diakenen aanstelt, maar doordat ze zélf diaconaal is. Deze grondtoon zal hij ook in zijn VU-jaren blijvend laten klinken: de gemeente doet niet aan diaconaat, ze is wezenlijk diaconaal gestempeld. Hij verlegt in zijn VU-jaren de aandacht gaandeweg naar de wereld van gemeenteopbouw. Het diaconaat verdwijnt daarbij zeker niet uit beeld, maar het accent in zijn publicaties ligt toch vooral bij de opbouw van de gemeente als geloofsgemeenschap. Dat is een herkenbaar beeld binnen de academische theologiebeoefening: het diaconaat vormt bepaald geen speerpunt binnen de praktische theologie.

Voor de ontwikkeling van het vak gemeenteopbouw, is Hendriks' boek *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode voor gemeenteopbouw* van zeer groot belang geweest. Er verschijnen vanaf het moment van publicatie in 1990 niet minder dan zes drukken. In dit boek is er niet apart aandacht voor het diaconaat, maar dat geldt feitelijk voor alle kerkelijke werkvelden. Hendriks wijst erop dat voor de opbouw van gemeente en parochie vijf onderling verbonden factoren van belang zijn: klimaat, leiding, identiteit, doelen & taken en

structuur. Zo helpt hij velen om breed naar geloofsgemeenschappen te kijken en evenwichtig te werken aan hun opbouw.

Na zijn pensionering in 1998 komt hij met een drietal boeken waarin het diaconaat weliswaar niet met zoveel woorden, maar toch nadrukkelijk in het vizier is. Zijn centrale thematiek in deze drie boeken is de kerkelijke gastvrijheid. Hendriks' metafoor van de gemeente als herberg wordt breed opgepikt en veel kerkelijke gemeenschappen gaan met het thema van de gastvrijheid aan de slag. Het boek *Gemeente als herberg* (1999) is het eerste deel van zijn trilogie. Hij vat de kern van de gemeente in één woord samen: *koinonia*. Daarin vormen de omgang met God, de onderlinge gemeenschap en de dienst aan de samenleving een onverbrekkelijk geheel. Zo probeert

**Voor Jan Hendriks dóet
de gemeente niet aan diaconaat,
maar is ze diaconaal gestempeld**

hij de drie dimensies van kerk-zijn bijeen te houden. Het is goed als ook in primair diaconale activiteiten

de beide andere dimensies hun plaats hebben. In deel III van zijn drieluik, *Kijken met andere ogen. Een rondreis langs open en gastvrije kerken* (2004) benadrukt hij het overstijgende karakter van de gastvrijheid. Vanuit die inzet verbleekt bijvoorbeeld de klassieke kerkelijke indeling in diaconaal, pastoraal en missionair werk. De dimensies moeten een plek hebben in alle kerkelijke handelingsvelden, merkt hij op in zijn handboek gemeenteopbouw, *Verlangen en Vertrouwen* (2008, 59v). Kerkelijke werksoorten zijn bij Hendriks kerksoorten. Hij kan diaconale initiatieven en gemeenschappen, zoals inloopcentra, typeren als ecclesiale groepen. Resumerend zien we in het werk van Hendriks ►

nadrukkelijk aandacht voor de diaconale dimensie van kerk-zijn, maar hij stapt af van de gangbare labels. De vraag daarbij is of dat het diaconale werk ten goede komt of dat dit werk daaronder juist te lijden heeft.

Albert en Joke Ploeger

In 2001 verschijnt van de hand van de theologen Albert Ploeger en Joke Ploeger-Grotegoed een lijvig boek, getiteld *De gemeente en haar verlangen*. In 2007

volgt een geactualiseerde en verkorte bewerking van dit boek onder de titel

Morgen... in de verte. In beide boeken bespreken ze speciaal met het oog op de Samen op Weg-kerken (nu Protestantse Kerk in Nederland) een aantal gemeenteopbouw-modellen, waarvan er een door henzelf ontwikkeld is, namelijk 'kerk met een aanbod'. De Ploegers zien in veel andere modellen voor gemeenteopbouw een te hoog 'eigenlijk-zou-het-moeten'-gehalte. Hun eigen model 'kerk met een aanbod' wil rekening houden met nuchtere gegevens uit de kerkelijke empirie. De kerk zal zich moeten instellen op 'een brede groep leden die op afroep of bij gelegenheid gebruik maakt van dat wat de "kerk met een aanbod" te bieden heeft' (2007, 159).

Het woord verlangen is voor de Ploegers een belangrijk begrip. Ze zetten in bij het ideaal van de gemeente, het verlangen naar de komst van het Koninkrijk Gods, waarin het rechtvaardige en goede leven zal zijn voltooid. Zolang een mens leeft, kan hij zich inzetten voor Gods Rijk, geleid door dit verlangen dat de Geest in hem

wekt. Ze vullen dit verlangen dus in met twee zaken: verlangen naar God en verlangen naar een menswaardig leven voor iedereen op aarde. Het eerste verlangen drukken ze uit met het woord *leitourgia*, het tweede met *diakonia*. In de gemeente zijn beide nodig, de twee kunnen eigenlijk ook niet zonder elkaar. Wanneer over de opbouw van de gemeente wordt nagedacht zijn *leitourgia* en *diakonia* dan ook de twee piketpaaltjes waarbinnen dat moet gebeuren.

'Leitourgia en diakonia zijn de grondwoorden van het verlangen naar het rechtvaardige en goede leven' (2007, 39). Waarachtige *koinonia* van Christus wordt bij hen gekwalificeerd door de verwevenheid van *leitourgia* en *diakonia*. Daarmee maken ze het diaconaat constitutief voor kerk-zijn. Leidend voor hun denken is een befaamde uitspraak van Dietrich Bonhoeffer: 'Unser Christsein wird heute nur in zweierlei bestehen: im Beten und im Tun des Gerechten unter den Menschen.'

De Ploegers beperken zich niet tot algemene beschouwingen over het diaconaat, maar willen ook concreet worden. Zo pleiten ze voor een betere verankering van het diaconaat in de eredienst, het verbinden van diaconaat met de belangrijkste ambten, het ondersteunen van de diaconale inzet van leden vanuit de kerk en het stimuleren van de koppeling van het verlangen naar het Rijk Gods aan de concrete nood in de samenleving (2007, 270). Van belang bij dit alles is het leren waarnemen van nood. De Ploegers benadrukken dat dit bepaald niet vanzelfsprekend is, vooral ook vanwege de ongemakkelijk-

heid die dat bij de 'waarnemer' vaak oproept. Onze afkeer van lijden zit diep. Ze willen onder meer de kunst gebruiken om de kunst van het waarnemen aan te leren (zie ook Ploeger 2002). Ontmoetingen spelen hier uiteraard ook een belangrijke rol. Diaconale bewustwording vraagt om een helder beleid en een stapsgewijze aanpak, in voortdurende uitwisseling met de mensen om wie het gaat. Met hen worden ook gemeenschappen gevormd, bij voorkeur tijdelijk omdat ze gericht zijn op hun eigen opheffing. 'Diaconale gemeenschap is geen doel op zichzelf, maar een soort "noodverband" in de dubbele zin van het woord' (2007, 290).

Nieuwe geloofsgemeenschappen

Tim Keller

Zowel Jan Hendriks als de beide Ploegers hebben de opbouw van de bestaande gemeente als uitgangspunt en perspectief. Via onze casus ICF belanden we echter in de wereld van de gemeentestichting. In allerlei verbanden en binnen allerlei denominaties is men actief bezig met gemeentestichting. Om diverse redenen acht men het beginnen van nieuwe kerkelijke gemeenschappen nodig om de kerk te bouwen en te vernieuwen. Tim Keller, verbonden aan Redeemer Presbyterian Church in New York, is een belangrijke inspirator voor gemeentestichting binnen de kaders van de gereformeerde traditie in Nederland. Hij meent dat 'het krachtige planten van kerken één van de beste manieren is om bestaande kerken in een stad te vernieuwen'. Nieuwe kerken zijn gedwongen zich te richten op de noden van de *niet*-leden (Keller 2000, 3, 6). Zij bereiken het best nieuwe generaties, nieuwe inwoners en nieuwe mensen.

Ook samenwerking met andere kerken en groepen is voor de hand liggend en geen principieel probleem. Keller vult diaconaat breed in. Hij spreekt over diaconale groepen, die actief zijn met zaken als '(...) a ministry of evangelism and mercy to transients, runaways, mental outpatients, alcoholics, drugs abusers, prostitutes, homeless, abused and disadvantaged children, tutoring and education for the poor, especially high school dropouts, medical and health care for the needy, jail ministry, unwed mothers' (Keller, 1997, 162ev). Er ligt een sterk accent op contextualiteit en inzet in achterstandswijken.

De ICF is een voorbeeld van multi-etnische gemeenschapsvorming. In de wereld van gemeentestichting is dat nog geen dominante praktijk, maar er wordt op veel plekken wel serieus naar gezocht. In dat verband memoreert hoogleraar gemeentestichting Stefan Paas dat er in multiculturele gemeenten spanningen kunnen ontstaan tussen niet-westerse en westerse verwachtingen over kerk en missie, bijvoorbeeld als het gaat om de beleving van leiderschap (2011, 9). Ook de ICF heeft hier ervaring mee opgedaan. Op de website van *Handelingen* staan we, toegespitst op de ICF, bij dit aspect apart stil (Stoppels 2013). Rond de invulling en beleving van leiderschap liggen binnen multiculturele gemeenschappen serieuze uitdagingen!

Urban Expression

Binnen de wereld van gemeentestichting verdient het netwerk Urban Expression (UE) in het bijzonder onze aandacht. Geïnspireerd door het gelijknamige Britse netwerk, richt het zich op hernieuwde kerkelijke presentie in vooral oude stadswijken (Blok 2010). Verschillende

practici die zich identificeren met de beweging hebben hun ervaringen te boek gesteld (De Wolf 2006, Vlaardingerbroek 2011). Holisme en incarnatie zijn hier grondwoorden. Niet toevallig wonen zowel Daniel de Wolf als Matthijs Vlaardingerbroek in de (achterstands)-wijk waarop ze zich richten. Dat geldt ook voor Theo Visser, pionier binnen de ICF. Er is sprake van een trend – zij het een bescheiden – om terug te keren naar de door de kerken vaak verlaten oude stadswijken. We zien deze beweging ook bij de ICF en HoH: betrokkenen – vooral jonge mensen – die naar Rotterdam-Zuid verhuizen om daar het leven te delen in en met de eigen buurt. Ook de door Visser opgerichte International Church Plants (ICP) heeft dit mede als kenmerk.

Gemeentestichter Oeds Blok, een van de leidende figuren binnen Urban Expression, schrijft dat de doperse traditie een bron van inspiratie is binnen UE. Relaties, gastvrijheid, gemeenschap, *simple church*, gewetensvrijheid zijn kernen van dopers denken die stimuleren. Sociale betrokkenheid en evangelisatie gaan hand in hand. Dat zien we ook binnen het Rotterdamse House of Hope. Meerdere nieuw-gelovigen vinden vanuit HoH hun weg naar de ICF.

Er is hier sprake van een duidelijke kentering ten opzichte van presentie-achtige vormen van diaconaat in werksoorten als *Urban Mission*. Jannet van der Spek geeft van deze laatste werksoort een mooi overzicht. Ze citeert Bob ter Haar die stelt dat voor velen het werken in de oude stadswijken ‘een enkele reis de wereld in’ is geworden (2011, 11). De afstand tussen de werksoort Urban Mission en de klassieke gestalte van de kerk is vaak niet overbrugbaar geble-

ken. Die afstand zullen de hierboven genoemde pioniers en bewegingen ook ervaren, maar de kloof lijkt hier toch minder groot te zijn, mede vanwege een andere, meer orthodoxe theologie.

Missionaire stroming

Opmerkelijk is dat auteurs als Jan Hendriks en de Ploegers feitelijk onbekend zijn in deze kringen. Men oriënteert zich vooral op de Angelsaksische literatuur, zoals die van Tim Keller en Stuart Murray van Urban Expression. Dat is een belangrijke omslag in de wereld van gemeentebouw. We zien er ook geen omvattende en uitgewerkte modellen voor de opbouw van de gemeente zoals bij Hendriks en de Ploegers. Er is zeker beleid, maar ‘onderdompeling’ in de leefomgeving en *trial and error* horen wezenlijk bij het opbouwproces.

Inhoudelijk gezien is er een zekere parallelle vast te stellen met het denken in de kringen van wat Hendriks in zijn overzicht van gemeentebouw stromingen ‘de missionaire stroming’ noemt (2008, 201-211, vgl. Hettema 2010). De missioloog J.C. Hoekendijk is een belangrijke representant van deze missionaire stroming. De betekenis van de kerk hangt af van de mate waarin ze zich laat inschakelen in de *missio dei*, zo kunnen we Hoekendijk samenvatten. Die gedachte wordt zeker onderschreven in de kringen van Urban Expression, maar wel is er een veel grotere aandacht voor de persoonlijke toewending van mensen – gelovigen én niet-gelovigen – tot Jezus Christus. Het diaconaat is zeker niet de ‘worm aan de missionaire hengel’ (Noordegraaf 1991, 219), maar men ziet wel degelijk de levensvernieuwende kracht van de bekering van mensen.

Kuyper actueel

De visie op wijkgericht diaconaat van de ICF is sterk gebaseerd op het werk van Tim Keller. Hij gebruikt voor extern diaconaat een aparte organisatie: Hope for New York. Deze organisatie heeft een band met de gemeente, omdat bijna alle bestuursleden lid zijn van Redeemer Presbyterian Church in New York. Keller beroept zich voor deze vorm van organisatie op Abraham Kuyper (2010, 158v). Deze voorman binnen de vroegere Gereformeerde Kerken in Nederland gebruikt de termen ‘kerk als instituut’ en ‘kerk als organisme’. De kerk als instituut betekent de samenkomst van de gelovigen in de eredienst en daarvan afgeleide zaken als catechese, pastoraat en dergelijke. Diaconaat beperkt zich tot de eigen leden. Dat is het formele diaconaat. De informele structuur van de kerk als organisme loopt via de gemeentelieden, die individueel en via diverse instellingen en vrijwilligersorganisaties in de wereld dienstbaar zijn.

We zien in House of Hope een moderne vertolking van dit gedachtegoed. Formeel gezien staat HoH los van de ICF. Tegelijk zijn er op het niveau van personen allerlei verbindingen. Deze organisatievorm, waarbij sociale activiteiten grotendeels worden losgekoppeld van de kerk, maakt subsidiering door de overheid mogelijk en gemakkelijker. House of Hope is daar een voorbeeld van, maar moeiteloos is dit aan te vullen met Stichting Present (Setz 2011), HiP (Hulp in Praktijk) en Youth for Christ. De eerste twee zijn bemiddelende organisaties die

de vraag naar diaconale inzet en het ‘diaconale aanbod’ op elkaar betrekken. Youth for Christ is vanouds een evangelisatiebeweging, maar kent momenteel ook sterk diaconaal gerichte werksoorten. De formule van *The Mall* voor hun stedelijke jongerencentra is daarvan een goed voorbeeld (De Wolf 2006). Het gaat hier telkens om parakerkelijke organisaties en bewegingen die fungeren als diaconale en missionaire kanalen waarlangs kerkleden actief worden.

Gaandeweg groeit in Rotterdam de afstand tussen de ICF en het project House of Hope. Deze groeiende afstand is geen incident. Vaak zien we gebeuren dat diaconale initiatieven zich

**Vaak zien we gebeuren
dat diaconale initiatieven zich ‘loszingen’
van de lokale gemeente**

‘loszingen’ van de lokale gemeente van waaruit ze ontstaan zijn. Praktisch-theologisch

gezien komt de vraag dan op hoe we dit hebben te beoordelen. De antwoorden daarop verschillen nogal. Sommigen hechten aan een blijvende band tussen ‘moeder’ en ‘dochter’, anderen zijn er juist voor dat het (missionair-)diaconale initiatief zo gauw mogelijk op eigen benen komt te staan en zich zelfstandig kan ontwikkelen.

In dit verband keren we terug naar Jan Hendriks en de door hem onderscheiden ‘missionaire stroming’ van gemeentebouw. Geïnspireerd door Bonhoeffers woorden dat de kerk alleen kerk is als ze er voor anderen is, zien we in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw een sterk diaconaal georiënteerde beweging groeien die mede gevoed wordt vanuit de Wereldraad van Kerken. Er ontstaan tal van diaconale initiatieven die vaak los van de lokale kerk zijn gaan functioneren. We kunnen

dan bijvoorbeeld denken aan het Netwerk DAK waarin Inloopcentra, Drugspastoraat en Wijk- en Straatpastoraat elkaar gevonden hebben. ‘Presentie’ is in deze kringen een sleutelwoord. Contacten met lokale gemeenten en parochies zijn er in formele zin lang niet altijd, maar via de inzet van gemeenteleden en parochianen is er doorgaans wel degelijk een verbinding met de lokale kerk. Onhelder is echter of en zo ja, in welke mate deze gemeenteleden en parochianen hun diaconale ervaringen (kunnen) inbrengen in de eigen gemeente of parochie.

We pakken deze thematiek op in de uitleidende beschouwing van dit themanummer. Hier liggen immers gewichtige praktisch-theologische vragen. ◀

Op de website van *Handelingen*, www.handelingen.com, gaat Sake Stoppels uitvoeriger in op ‘leiderschap in een multiculturele setting’, een thema waaraan in dit artikel kort gerefereerd wordt.

Herman (drs. H.H.) van Well is, tot zijn pensionering, bijna 25 jaar diaconaal consulent geweest in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij werkt momenteel aan een promotieonderzoek waarin de relevantie van het diaconaat van drie jonge kerken in de Tarwewijk centraal staat.
hvanwell@xmsnet.nl
Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent kerkopbouw en diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit in Amsterdam.
s.stoppels@vu.nl

Literatuur

- Acta Synoden Christelijke Gereformeerde Kerken 2001, 2004, 2007, 2010. PDF-document via www.cgk.nl.
- Althuis, Wim en Brongers, Joop (2011). Diaconaat in de evangelisch-charismatische traditie. Soup, soap, salvation. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 212-232.
- Berkhof, H. (1979⁴). *Christelijk geloof*. Nijkerk: Callenbach.
- Blok, Oeds (2010). Creatieve gemeentestichting in de stad. Theologie, praktijk en spiritualiteit van Urban Expression. In: *Soteria*, jrg. 27, nr. 3, 16-28.
- Brinke, J. ten (2010). ‘Hoop voor Noord’ werkt met DNA van het Redeemermodel. In: *Soteria*, jrg. 27, nr. 3, 46-52.
- Hendriks, Jan (1973). *Overal waar mensen zijn. De diaconale gemeente*. Kampen.
- Hendriks, Jan (1990). *Een vitale en aantrekkelijke gemeente. Model en methode van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (1999). *Gemeente als herberg. De kerk van 2000 – een concrete utopie*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (2002). *Op weg naar de herberg. Bouwen aan een open kerk*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (red.) (2004). *Kijken met andere ogen. Een rondreis langs open en gastvrije kerken*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (2008). *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hetteema, Theo (2011). De missionaire gemeente: blijvend binnenste buiten? In: Gerrit de Kruijff, Wietske de Jong, *Een lichte last. Protestantse theologen over de kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 81-97.
- Keller, Tim (1997²). *Ministries of mercy. The call of the Jericho Road*. Phillipsburg.
- Keller, Tim (2000). *Het cruciale belang van het planten van nieuwe kerken*. PDF-document via www.cgk.nl.
- Keller, Tim (2010). *Ruim baan voor gerechtigheid. Rechtvaardig worden door Gods genade*. Franeker: Wever Van Wijnen.
- Noordegraaf, A. (1991). *Oriëntatie in het diakonaat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Noordegraaf, Herman en Stoppels, Sake (2011). Protestants diaconaat vanaf de negentiende eeuw tot heden. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 185-202.
- Noort, Gerrit e.a. (2008). *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Paas, Stefan (2011). *Kerkvernieuwing door kerkplanting*. De betekenis van kerkplanting voor de toekomst van de christelijke traditie in Europa. Inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam.
- Ploeger, Albert K. en Ploeger-Grotegoed Joke J. (2001). *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeente*. Kampen.
- Ploeger, Albert K. (2002). *Dare We Observe? The Importance of Art Works for Consciousness of Diakonia in (Post-)modern Church*. Leuven: Peeters.
- Ploeger, Albert en Ploeger-Grotegoed, Joke (2007). *Morgen... in de verte. Een kerk van mensen*. Kampen: Kok.
- Setz, Rudolf (2011). Beginnen bij de samenleving verandert jezelf. In: Paul Dekker e.a. (red.), *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society*. Zoetermeer: Meinema, 154-163.
- Spek, Jannet van der (2011). *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio.
- Stoppels, Sake (2013). *De ICF en haar leiders. De complexiteit van multicultureel leiderschap*. Website *Handelingen*, www.handelingen.com.
- Vellekoop, Martijn (2012). Gemeentestichting duidelijk op de radar. In: *Idea. EA-Magazine voor missionaire gemeenteopbouw*. Jrg.33, nr. 3, 8-10.
- Vlaardingerbroek, Matthijs (2011). *Grensverleggend. Hoe de kerk opnieuw missionair kan zijn*. Heerenveen: Medema.
- Well, Herman van (2011). Protestants diaconaat voor 1800. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht, 166-188.
- Wolf, Daniel de (2006). *Jezus in de Millinx. Woorden én daden in een Rotterdamse achterstandswijk*. Kampen: Kok.

Onzichtbaren worden zichtbaar

Wat gebeurt er met mij, wat gebeurt er met u, als we naar deze foto kijken? Ik word geraakt. Ik zie de vuile en besmeurde kleren van een moeder met haar kind. Ik voel rauwheid en hardheid. Ik bespeur daarnaast ook tederheid tussen moeder en kind. De moeder lijkt moe, maar oogt ook vastberaden. Ik word ook getroffen door een contrast. De enige wittere en schonere partijen zijn de borst van de vrouw en het beentje van het kind. Te midden van het vuile en vale straalt deze vrouw kracht uit. Haar blik zegt mij: op zachtheid en zorg blijft mijn kind recht houden te midden van de strijd om te overleven.

De foto is van Dorothea Lange (1895-1965, Hoboken/San Francisco, Verenigde Staten). Zij begon als portretfotograaf, maar tijdens de Grote Depressie groeide haar interesse voor sociale kwesties. Ze portretteerde werk- en daklozen en de uittocht van boerenfamilies naar het westen van Amerika. De foto's die ze van 1935 tot 1940 maakte, werden kosteloos verspreid over verschillende kranten door heel het land. Zo werd de armoede op het platteland zichtbaar voor heel Amerika. Haar foto's werden iconen van de 'onzichtbaren'.

Ik kijk nogmaals naar deze foto. Hij is oud, maar niet verouderd. Nog steeds voel ik mij als kijker overrompeld door deze moeder met haar kind. Niet zozeer vanwege de iconografische analogie met Maria en haar kind Jezus. Nee, ik word ergens medeplichtig gemaakt. Ook al sluit ik mijn ogen, dan nog blijft zij zichtbaar. Zo worden in mij de onzichtbaren zichtbaar gemaakt. Als een appèl: zie mij, vecht met mij, vergezel mij in de strijd van overleven ...

Dit appèl is constitutief. Het gaat aan mijn subjectiviteit vooraf en fundeert het. Ik kan niet meer onder deze vrouw uit. 'Er niet onderuit kunnen – ziehier het Ik' (*'Ne pas pouvoir se dérober – voilà de Moi'*) schreef Levinas. <

'Migrant Mother', Dorothea Lange >

Baptisten en diaconale presentie Gemankeerde identiteit of nieuwe leerweg?

In dit praktijkbericht ga ik kort in op de functie en betekenis van diaconaal handelen in baptistengemeenten in Nederland. Via de lijn van eigen ervaringen als predikant en rector van de kerkelijke opleiding neem ik de lezer mee naar een korte survey onder baptistenpredikanten. Ik besluit dit praktijkbericht met een bemoedigend voorbeeld van een poging tot de ontwikkeling van diaconaal beleid in een niet geünieerde baptistengemeente in het noorden van Nederland.

Diaconaal handelen

Mijn eerste ervaringen met diaconale presentie stammen uit de tijd van mijn predikantschap in een middelgrote baptistengemeente in het noorden van het land. Er was een steunfonds ingericht voor financiële ondersteuning van gemeenteleden die het zwaar hadden en zo nu en dan aangewezen waren op de bijstand van de gemeente voor hun

levensonderhoud. Als iemand zich meldde bij de penningmeester, dan was deze gewoon om in klein comité de kwestie te bespreken en meestal werd er dan een schenking gedaan om de hoogste nood van mensen *binnen* de gemeente te lenigen. Verder werd er nooit over collectieve diaconale hulp en presentie gesproken. Hulp kreeg vooral incidenteel en spontaan vorm, men stond open voor noden van gemeenteleden en als ze na korte toetsing legitiem bleken te zijn, werd er ruimhartig ondersteund. ▷

< 'Urban Gothic', Marc Bijl

Echter, het drong zeker niet door in het hart van het gemeentelijke beleid en er was zeker geen sprake van een expliciete diaconale dimensie in de opbouw van de gemeente.

In mijn afscheidscollege (2005) als rector van het Baptisten Seminarium heb ik betoogd dat de ontwikkeling van een diaconale dimensie in de theologie van de gemeenteopbouw en concreet in gemeenteopbouwmodellen noodzakelijk is. Het ging mij daarbij vooral om die gemeenten en groepen die binnen het evangelicale spectrum vallen. Baptistengemeenten maken daar deel van uit. Deze stellingname kwam niet uit de lucht vallen. Een aantal jaren voor de millenniumwisseling publiceerde de toenmalige landelijke Werk- en Studiegroep voor Evangelisatie binnen de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland een brochure met de titel *Gemeenteopbouw in Baptisten Perspectief*. Bij de presentatie van die bundel merkte wijlen dr. A. Noordegraaf fijntjes op dat er in de hele bundel nauwelijks oog was voor de diaconale dimensie van gemeenteopbouw. Het was toch een ietwat vergeten dimensie. Hij bracht de term ‘gemankeerde identiteit’ ter sprake en dat kwam toch wel aan. Deels had deze beperking te maken met de relatief impliciete en soms ook onkritische omarming van met name het werk van Christian A. Schwarz met zijn boeken rondom *Natuurlijke gemeenteontwikkeling* (zie ook mijn artikel ‘De spontaneïteit voorbij?’ in dit *Handelingen*-nummer). Als het doel van gemeenteopbouw is om in de huidige situatie de praxis vanuit de kern te vernieuwen (Van Well 2009), dan hoort

de diaconale dimensie een wezenlijk onderdeel hiervan te zijn.

Opmerkelijk genoeg speelde de diaconale presentie in de historie van de Baptistengemeenten wel degelijk een rol. In de beginperiode in Nederland vanaf 1845 en met name in de veenkoloniale setting waarin de gemeenten zich ontwikkelden als een soort emancipatiebeweging, was er veel aandacht voor de sociale en maatschappelijke problemen waar mensen mee te kampen hadden. Gemeenten waren intensief betrokken op noodlijdende situaties in hun eigen context. Denk hierbij vooral aan armoedebestrijding in de veenkoloniale context. De alcoholproblematiek als begeleidend verschijnsel van de armoede was groot en leidde in gemeenten zelfs tot aanpassingen in statuten: wie

gedoopt wilde worden moest beloven zich van alcohol te onthouden. De sociaal-maatschappelijke problematiek was groot

en menige gemeente deed haar best om mensen te steunen en op te vangen. Bovendien gold dat wie in de werksfeer slechts een status had als knecht in het veen, in de gemeente ouderling was en de gemeente bestuurde. Het heeft er alle schijn van dat deze diaconale presentie op een grillige wijze meebewoog met de golven van toenemende dan wel afnemende welvaart en maatschappelijke crises. Met alle aandacht voor ‘*integral mission*’ zou je mogen verwachten dat het inmiddels veranderd en zelfs verbeterd is. Toch ben ik er nog steeds niet zeker van dat er in de gemeentetheologie of gemeentevisie verankering van het diaconale handelen heeft plaatsgevonden. Is er toch niet nog steeds sprake

ke van een dominante gerichtheid op de binnenkant van het bestaan? En wordt vitalisering niet vooral gezocht in de richting van getuigenis en minder in de richting van dienst?

Survey onder baptistenpredikanten

Om toch wat zicht te krijgen op de praktijk heb ik recent een survey gehouden onder baptistenpredikanten. Ik legde 45 predikanten per e-mail acht vragen voor over hun eigen verstaan van diaconaal handelen, de eigen diaconale praktijk, de mate van theologische integratie, het diaconale gehalte in de gemeentepraktijk en de beleidsmatige kant.

Van de 45 stuurden er in eerste instantie zeven hun reacties terug, variërend van uitgewerkte uitleg tot korte statements, later volgden nog twee reacties. Hoe dan ook is de respons ronduit mager. Het is niet duidelijk waarom de andere 36 niet reageerden op het verzoek. De e-mailadressen waren gecontroleerd op naam via het landelijke bureau. Spreekt de thematiek toch niet aan? Vindt men het toch niet echt belangrijk? Of is gewoon drukte de verklaring? Dit zou mogelijk door gericht onderzoek op de motivatie achterhaald kunnen worden. De 45 aangeschreven predikanten vormden een representatieve groep. De negen die tijdig reageerden vertegenwoordigen een goede mix qua leeftijd, ervaring en plaats.

Welk beeld kwam hieruit naar boven? Interessant is allereerst de definiëring: van de negen predikanten definieerden vijf diaconaal handelen vooral in termen van *dienstbetoon aan gemeentelieden* en niet in termen van *dienst aan een bredere context* zoals de anderen dit wel definieerden. De andere vier benadrukten de

extensieve functie van het diaconale handelen. De vraag naar de eigen persoonlijke diaconale praktijk werd vooral beschreven in termen van pastoraal handelen en incidentele hulp aan mensen in de buurt. De theologische integratie van diaconaat was voor de meesten wezenlijk maar nadrukkelijk niet expliciet ontwikkeld. Er werd vooral verwezen naar bekende documenten uit bijvoorbeeld de Micha Campagne (www.michanederland.nl). Deze van origine internationale campagne, gericht op sociaal en ecologisch recht doen, mondde in 2006 uit in Micha Nederland. Daarin participeren allerlei christelijke kerken en organisaties vanuit de ervaren opdracht vanuit het bijbelboek Micha. Trouw, recht doen en leven in liefdevolle omgang met God worden gezien als de drie kernprincipes van het werk dat de organisaties doen (Micha 6:8).

Voorbeelden uit de praktijk van de gemeente noemt men ook: variërend van praktische hulp bij het invullen van belastingaangiften tot deelname aan de kleding- en voedselbank, schuldhulpverlening, verhuisteam, en diaconale platforms. De waardering voor het diaconale handelen lijkt zich op basis van deze antwoorden sterk te concentreren op het microniveau, op het oplossen van concrete individuele noden, zoals eerder gesignaleerd. Van integratie in gemeentelijk beleid is amper sprake hoewel er twee gemeenten in een waardendocument dan wel beleidsplan hiermee meer gedaan lijken te hebben.

Casus ‘diaconaal handelen’

Ten slotte presenteer ik kort een casus die mogelijk op het gesprek en de reflectie rondom dit

thema van dienst kan zijn. Op grond van deze casus en in verbinding met het voorgaande geef ik een aantal antwoorden op de vragen waarmee we dit artikel begonnen zijn en formuleer ik een aantal praktisch-theologische vragen.

De casus betreft materiaal dat we kregen aangeboden van twee studenten die vorig jaar (2012) de hbo-opleiding Theologie in Ede afsloten en in hun eigen gemeente, een niet geünieerde baptistengemeente in het noorden van het land, in de context van een jaarthema aandacht schonken aan diaconaal handelen. Het project sloot aan bij een specialisatieprogramma binnen de opleiding.

In Nederland treffen we twee verbanden aan van Baptistengemeenten, de Unie van Baptisten Gemeenten in Nederland en de onafhankelijke Baptistengemeenten die een alliantie vormen met de Cama-gemeenten in de Alliantie van Baptisten en Cama-gemeenten (ABC). De onderzochte gemeente behoorde tot de laatste groep.

Doelen 'recht en gerechtigheid'

Op basis van een onderzoek naar geestelijke groei van de leden ontdekten de beide studenten – tevens voorgangersechtpaar – dat de dienst aan de naaste weinig aandacht kreeg. Voor één van de twee was een reis naar Rwanda de directe en ook persoonlijke aanleiding om de vraag hoe dienst aan een naaste in nood gestalte krijgt, opnieuw te doorleven en te doordenken. Voor hen zelf was het een nieuwe ontdekking, maar al snel bleek het voor de gemeente ook een nieuw thema te zijn. Zij besloten om in hun

verantwoordelijkheid als voorgangersechtpaar het jaarthema 'Kingdom of God' te benutten om aandacht te schenken aan recht en gerechtigheid. Het subthema dat zij daarbij kozen luidde: 'Kingdom of Justice'.

Zij stelden hierbij een aantal doelen die zij in dit stadium niet expliciet als een diaconale leerweg typeerden:

- *Het leren kennen van de opdracht van God om 'goed en recht te doen', Matteüs 25:45 en Micha 6:8.*
- *Mensen laten ontdekken waar ze staan: hoeveel 'goed en recht' doe ik in mijn leven, aan mensen die dit nodig hebben?*
- *Belemmeringen en weerstand wegnemen om dit te gaan doen.*
- *Het ontdekken van de eigen motivatie waaruit we het (willen) doen en zo nodig omschakelen.*
- *Het opdoen van een (eerste) leerervaring in het ontmoeten van mensen die anders zijn, eenzaam zijn, het moeilijk hebben.*
- *Evalueren van je eigen houding bij het helpen. Wat doet dit met je?*
- *Evalueren algemeen. Hoe gaat dit een plek in mijn leven krijgen, als het recht en goed doen een opdracht van God is? En hoe gaat dit een plek in de gemeente krijgen?*

Concrete acties en leerervaringen

Met een team van mensen werden deze doelen concreet uitgewerkt in activiteiten: preken over armoede en rijkdom, bewogenheid, gerechtigheid in bijbels perspectief, maar ook kringacti-

viteiten waarin de thematiek veelzijdig belicht werd. Op deze wijze werd een combinatie gezocht van verschillende activiteiten die het diaconale bewustzijn en het diaconale handelen zouden kunnen bevorderen. Gemeenteleden werden breed uitgenodigd om tot concrete actie te komen na de dienst en te participeren in een aantal kleinere projecten die de leiding van de gemeente had gekozen. Gedurende een periode van drie maanden werden gevangenis- en bezocht, nam men deel aan programma's van Compassion Nederland of bracht men geld bijeen voor het verlenen van microkredieten.

Uit de evaluaties bleek dat het effect op gemeenteleden aanzienlijk was. In de reflecties op het hele proces bevestigden mensen dat zij door verschillende vormen van *exposure* heel wat leerervaringen hadden opgedaan. Zowel nood dichtbij als nood ver weg kwam aan de orde. Terugkijkend interpreteerden de studenten dit proces in zijn geheel als een *diaconaal leerproces* voor henzelf en voor de gemeente. De persoonlijke reflecties in hun rapportages aan de begeleidende docenten laten dit duidelijk zien. In finale zin werd gebruikgemaakt van een *diaconale leertest* die door een van de docenten van de opleiding was ontwikkeld. Een kleine zestig mensen namen deel aan de leertest.

Effecten

Het hele proces werd op meerdere punten als bemoedigend ervaren. In de verslagen van de studenten komen de volgende punten naar voren:

- *Positieve invloed op de betrokken jongeren uit de gemeente die in de confrontatie met concrete*

nood en behoefte uit hun vanzelfsprekende kaders werden gehaald door deel te nemen aan het project.

- *Leiding en gemeenteleden kwamen door actieve betrokkenheid tot nieuwe inzichten, bijvoorbeeld op basis van meer ervaringskennis met de grote verschillen tussen arm en rijk ook in de directe omgeving.*
- *De activiteiten leidden tot het inzicht dat geloofsgroei niet enkel een op de binnenkant van het geloof gericht proces is, maar vraagt om verbinding met de nood van de ander in de samenleving.*
- *Het project heeft vele neveneffecten gehad, onder andere in de organisatie van vervolgvactiteiten op diaconaal vlak.*
- *Er is openheid en er wordt eerlijk gecommuniceerd over de effecten op lange termijn: er was een fantastisch diaconaal project, maar nog geen diaconaal beleid.*

Het proces wordt beschreven als een leerproces. Wat mij betreft als een voorbeeldig leerproces dat andere gemeenten kan helpen nieuwe diaconale leerwegen in te slaan. <

Literatuur

Well, H.H. van (2009). Diaconale gemeenteopbouw. In: Den Hertog, G.C. en Noordegraaf, A., *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*. Zoetermeer: Boekencentrum, 235-264.

René (dr. R.) Erwich is lector Geestelijk leiderschap aan de Academie Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) en universitair hoofddocent Praktische Theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit (ETF) in Leuven (België). rerwich@che.nl

De spontaneïteit voorbij?

Diaconale presentie en gemeenteopbouw bij evangelicalen

In deze bijdrage concentreer ik mij op de relatie tussen diaconale presentie en gemeenteopbouw vanuit evangelicaal perspectief. In een korte theoretische beschouwing ga ik in op het diaconale gehalte van gemeenteopbouwmodellen die verwant zijn aan de evangelicale stroming.

In het voorgaande praktijkbericht werd vooral gekeken naar de mate waarin diaconaat aandacht krijgt in baptistengemeenten. Deze positioneren zich tussen de gevestigde kerken enerzijds en de vrije groepen anderzijds en zijn wat hun theologie en praktijken betreft te rekenen tot de evangelicale stroming. Wordt het diaconaat in deze kringen nog steeds gekenmerkt door de spontane en momentane keuzes voor barmhartigheid voor anderen in en buiten de kerk? Of is er sprake van beleid? En typeert

die spontaneïteit dan ook de relatie tussen diaconaat en gemeenteopbouw? Mijn slotreflecties in dit artikel hebben ook betrekking op de thema's die in het praktijkbericht aan de orde kwamen. Hier plaats ik deze vooral in een praktisch-theologisch kader. Trage vragen zijn daarbij uiteindelijk leidend. Dit zijn de vragen die met ons meereizen en niet onmiddellijk en direct beantwoord kunnen worden.

Evangelicaal diaconaat?

Feitelijk kunnen we stellen dat er sprake is van twee parallelle bewegingen binnen het evange- ➤

< 'Zertrene – Arme Familie', Käthe Kollwitz

licale spectrum als het gaat om gemeentevorming en gemeenteopbouw. De eerste en meest bekende is die van de meer gangbare gemeentevormingsmodellen of vitaliseringsmodellen. De tweede is de *Emerging Church*-beweging. In praktisch-theologische zin zouden de hiertoe behorende modellen de overgang van moderniteit naar postmoderniteit met het oog op gemeentevorming kenmerken. Binnen de eerste beweging kies ik voor een behandeling van het analysemodel *Natuurlijke gemeenteontwikkeling* van Christian A. Schwarz, de *Doelgerichte gemeente* van Rick Warren, het *Communio*-model van Bill Hybels en het *Church Life Survey*-model van Peter Kaldor (Erwich 2008).

‘Gevestigde’ modellen

Natuurlijke gemeenteontwikkeling – Christian A. Schwarz

Schwarz presenteert zijn model in contrast met en als tegenhanger van de Duitse volkskerk. Zijn analysemodel is erop gericht groeiautomatismen te lokaliseren en deze te benutten voor vitalisering van de gemeente. De centrale stelling is dat kwalitatieve verbetering op het niveau van acht door hem onderscheiden kwaliteitskenmerken leidt tot getalsmatige groei. Deze zijn: toerustend leiderschap, gavengerichte taakvervulling, hartstochtelijk geloofsleven, doelmatige structuren, inspirerende samenkomsten, groeiende gemeentekringen, behoeftegerichte evangelisatie en liefdevolle relaties. In dit functionele model is er ruimte voor evangelisatie maar nauwelijks aandacht voor diaconaal handelen. Dit wordt opgeslokt in de grote zorg

voor het bereiken van zoveel mogelijk mensen met het evangelie. Een negende kwaliteitskenmerk zou ‘diaconale presentie’ hebben kunnen heten, maar dat blijft uit in het model van Schwarz.

Doelgerichte gemeente – Rick Warren

Anders ligt het bij het Doelgerichte gemeentemodel, ook wel bekend als *Purpose Driven Church*. De kerk moet volgens Warren gebouwd en ontwikkeld worden aan de hand van een aantal doelen of *purposes*: aanbidding, zending, lidmaatschap, volwassenheid en dienstbaarheid. Groeiende en gezonde gemeenten hebben volgens Warren een duidelijk omschreven identiteit, zijn zeer nauwgezet in realisatie van de genoemde doelen en benutten hiervoor een doelbewuste en doelgerichte structuur. De groei van de individuele gemeenteleden, maar ook van de gemeente als geheel is om deze kernen

gecentreerd. Mensen worden doelgericht begeleid vanaf hun kennismaking met de gemeente tot een verregaande integra-

tie in de gemeente en participatie in de missie. De diaconale betrokkenheid op de samenleving is groot. Dat bleek onder andere uit de zorg en inzet bij allerlei grote hulpverleningsprojecten rondom de orkaan Katrina in 2005.

Communio – Bill Hybels

Hybels is bekend geworden, niet alleen in Nederland, via Willow Creek Community Church (WCCC). Kernovertuiging van WCCC is dat de kerk een instrument in Gods hand is om de wereld te bevrijden. Een zwaar accent ligt dan

ook op het tot geloof en toewijding brengen van buitenkerkelijken.

Indrukwekkend is de wijze waarop WCCC haar missie gestalte heeft gegeven en vooral de manier waarop ze als kerk in staat is gebleken om haar missie steeds bij te stellen in verhouding tot de veranderingen in de Amerikaanse samenleving. Zo is bekend dat na een aantal jaren de diaconale dimensie in dit gemeentemodel sterk is verbeterd door de implementatie van allerlei dienstverlenende projecten, variërend van autoreparatieservice tot begeleiding bij huwelijksproblemen, van het adopteren van buitenlandse hulpprojecten tot voedselhulp in de stad. Binnen het gemeentemodel zijn door de tijd heen meerdere correcties waar te nemen, met name als het gaat om diaconaal handelen. Waar WCCC zich in haar beginjaren vooral concentreerde op de individuele bekering van mensen, verschoof het accent langzaam maar zeker ook in de richting van betrokkenheid bij de sociale nood van mensen in de suburbs van bijvoorbeeld Chicago (Erwich 1999, 251-259).

Church Life Survey – Peter Kaldor

De onderzoeksbeweging National Church Life Survey (NCLS) Australië, heeft vanaf 1991 een methode ontwikkeld om gemeenten te ondersteunen bij vitalisering. Peter Kaldor speelde in de eerste jaren hierbij een grote rol. Hij ontwikkelde, gebaseerd op longitudinaal onderzoek, samen met een onderzoeksteam een survey waarmee een zorgvuldige analyse van sterke en minder sterke dimensies van het gemeentelijk leven mogelijk wordt.

Op basis van een model van negen kernkwaliteiten krijgen deelnemende gemeenten een

profiel aangeboden dat de aanzet vormt voor analyse van de gemeente en voor beleidsmatige keuzes. Het betreft ten eerste intern gerichte kernkwaliteiten, zoals een levend en groeiend geloof, vitale en opbouwende erediensten en een krachtig en groeiend besef van gemeenschap. Ten tweede toont het profiel op inspiratie gerichte kernkwaliteiten: betrokkenheid bij een duidelijke visie, inspirerend en versterkend leiderschap en creatieve en flexibele vernieuwing. Ten slotte legt het profiel het accent op extern gerichte kernkwaliteiten van de gemeente: praktisch en veelkleurig dienstbetoon, bewust en effectief getuigenis en doelbewuste en gastvrije integratie van nieuwe mensen. Het profiel komt tot stand op basis van vooral waarderend onderzoek door leden en bezoekers van de gemeente.

Hoewel dit instrument interdenominatieel wordt ingezet, heeft het sterk evangelicale trekken. De kernkwaliteit ‘dienstbetoon’ maakt nadrukkelijk deel uit van de analyse en leidt tot inzicht in de status en kwaliteit van diaconale presentie zoals gemeenteleden en bezoekers deze waarnemen. In onderzoeksverslagen van onderzochte gemeenten die meerdere keren participeerden, wordt zichtbaar dat men nieuwe experimenten is aangegaan met betrekking tot diaconaal handelen. Dit uit zich onder andere in nieuw ontwikkelde projecten voor de buurt. De kwaliteit van een gemeente hangt in deze benadering in sterke mate mede af van de relaties die een deelnemende kerk heeft met de haar omringende omgeving.

Mijn voorlopige conclusie: het valt op dat er binnen deze specifieke modellen dan wel bena- ➤

deringen in wisselende mate expliciete ruimte en aandacht is voor diaconaat. Het diaconale gehalte verschilt sterk, waarbij de ecclesiologie in termen van de verhouding kerk-wereld be-slissend is. Jan Hendriks heeft er eerder terecht op gewezen dat deze modellen misschien beter getypeerd kunnen worden als *evangelistisch*, vanwege hun grote accent op *evangelisatie* als kern (Hendriks 1995; 1997).

Emerging Church Movement

In de tweede beweging hebben we te maken met wat de Emerging Church Movement (ECM) genoemd wordt en waarin allerlei nieuwere vormen van gemeente en kerk worden ontwikkeld. Robert Doornenbal (2012) ziet de opkomst van wat hij *emerging missional conversation* noemt tegen de achtergrond van een grote uitdaging waarvoor kerken zich in onze tijd geplaatst weten. De oude verhalen en overtuigingen over kerk, cultuur en leiderschap fungeren niet meer optimaal en roepen haast als vanzelf nieuwe tegenbewegingen op. De paraplu waaronder deze bewegingen een nieuw antwoord trachten te geven op de uitdagingen van een postmoderne cultuur wordt de Emerging Church Movement genoemd. De manifestaties van deze beweging op het gebied van zending, leiderschap en kerkvormen zijn veelkleurig en divers. De kern is steeds gelegen in het zoeken naar verbinding met mensen in een sterk veranderde cultuur waarin de geijkte paden van de institutionele kerken niet meer werken.

Hoewel er binnen de ECM een aantal variaties te vinden is, ligt het uitgangspunt in dezelfde analyse van de religieuze en maatschappelijke veranderingen. Men wil authen-

tieke christelijke gemeenschappen vormen die rekening houden met de veranderde dynamiek die ontstaan is door de postmoderniteit waarin de institutionele kerk steeds meer terrein verliest. De nieuwe visie op de verhouding cultuur en evangelie leidt tot tal van experimenten met andere gemeenschapsvormen.

Nico-Dirk van Loo stelt dat 'new expressions of church in the Low Countries (Belgium and the Netherlands) rediscover the realization of the kerygma by leaving the Christian subculture and finding their way again in a homeland that shifted beyond Christendom and beyond modernity' (Van Loo 2012, 61). Hij merkt op dat de vele experimenten in Nederland niet allemaal overwegend positief en even succesvol verlopen. Hij vermoedt dat dit te maken heeft met de sterk gefragmenteerde cultuur waarin conflicterende verlangens een rol spelen. De Nederlandse samenleving wordt getypeerd als een samenleving die veel van haar optimisme verloren heeft. De 'new expressions' zien er gevarieerd uit, kennen een hoge participatiegraad en werken met multisensorische erediensten waarin kunst, muziek en (sociale) media een rol spelen.

Van Loo wijst tevens op de betrokkenheid van 'new expressions' vanuit hun missie bij recht en gerechtigheid. Veel migrantenkerken treden in velerlei opzicht op als de sterkste pleitbezorgers voor asielzoekers en nemen het op tegen vrouwenhandel. Het lijkt erop dat veel leiders binnen de 'new expressions' verweten wordt zich te veel met horizontale redding bezig te houden ten koste van de verticale redding: te veel bekert water en te weinig verkondiging en discipelschap. Spannend is hierin hoeverre de balans tussen woord en daad intact kan blijven

en of mensen rondom diaconale presentie ook geholpen kunnen worden geloof te 'reframen' in begrijpelijke taal en rituelen.

De gemeentestichtingsbeweging verhoudt zich feitelijk dus ook tot deze ECM in haar poging tot verantwoorde nieuwe vormen van gemeenschap te komen, veelal echter ook in relatie tot bestaande institutionele kerken. Hoewel deze experimenten dus binnen de ECM tot een veelkleurig palet aan vormen leiden, is er *systematisch* nog weinig zicht op de wijze waarop de diaconale dimensie aandacht krijgt. Daarvoor zou meer onderzoek nodig zijn. Er is tegelijkertijd sprake van een grote openheid naar de omgeving vanuit een *incarnationale* grondhouding die veelbelovend is.

Opbrengst

Het beeld van onze evangelicale gemeenteopbouwreis tot nu toe is heel divers. Dat was ook mijn verwachting. Ik vat samen. Er is binnen de evangelicale modellen van gemeenteopbouw geen eenduidige visie op diaconaal handelen als kernmoment van gemeente-zijn. Opvallend is de verschuiving bij met name de Amerikaanse gemeentopbouwbenaderingen zoals Willow Creek en Saddleback. In de laatste vijftien jaar is er in deze gemeenten meer aandacht gekomen voor diaconaat. Er is sprake van een intensivering van betrokkenheid bij tal van projecten. Naar alle waarschijnlijkheid hebben aanpassingen aan de visie op de relatie kerk-wereld hiertoe bijgedragen. Zo is van Willow Creek bekend dat er in 2008 een stevige verandering is opgetreden in het algemene beleid van de kerk

na onderzoek rondom de zogenaamde Seeker-sensitive-services. Willow Creek beleeft openlijk een te zeer marketing-gedreven model te hantieren en belooft juist vanuit theologisch opzicht de begeleiding van mensen anders aan te pakken. In de media zijn deze 'aanpassingen' niet onopgemerkt gebleven. Bij NCLS Australië zien we wel een accent op een diaconale praktijk die in het model dat men voorstaat verankerd is. In de ontwikkeling van het analysemodel waarmee gemeenten worden onderzocht, is duidelijk te volgen hoe diaconaal handelen wordt verbonden met wat men een

Er is geen eenduidige visie op diaconaal handelen als kernmoment van gemeente-zijn

incarnationale dimensie noemt: de getuigende kracht van de gemeenschap krijgt concreet

handen en voeten in allerlei vormen van dienst. Binnen de ECM-beweging is wel degelijk sprake van een duidelijke zoektocht en daarin zien we een keur aan experimenten om diaconale presentie vorm te geven, echter nog niet in termen van verankering van beleid.

De toespitsing op de zoektocht naar de verankering van de diaconale dimensie in de baptistentraditie (vergelijk het voorgaande praktijkbericht) levert een beperkt maar ook inzichtelijk beeld op: er is nauwelijks sprake van beleidsmatige verankering van diaconale praktijk, ook niet vanuit het perspectief van gemeenteopbouw. Ik zou het achterblijven van de verankering van diaconaal handelen in het beleid van de gemeente op basis van meer data nog scherper willen krijgen, omdat ik vermoed dat impliciete theologie en vooral ecclesiologie hier een rol speelt. Guder heeft er in zijn publicatie *The Continuing Conversion of the Church* ►

(Guder 2000) op gewezen dat sommige kerken last hebben van een verregaande vorm van reductie van het Evangelie tot een boodschap van individueel heil. Dit individuele heil komt naar de overtuiging van Guder in de ecclesiologie te eenzijdig centraal te staan. In de eredienst gaat het te eenzijdig over de boodschap van individueel heil, in de kerkvisie gaat het te eenzijdig over de begrenzing van het individuele heil en in de sacramentsleer staat te eenzijdig de regulering van het individuele heil centraal. Ik deel Guders analyse niet in zijn totaliteit, maar vraag mij wel af in hoeverre er

rondom de diaconale presentie in baptistengemeenten niet sprake is van een

soortgelijke *ecclesiologische reductie*. Het accent ligt sterk op individueel heil, weliswaar ingebed in de gemeenschap van gelovigen, maar de visie op de rol van de gemeenschap *in de samenleving* blijft theologisch daarmee dan onderbelicht.

Ook aan de kleinschalige navraag bij baptistenpredikanten kunnen geen grote conclusies worden opgehangen, behalve dan dat er toch ook nog een grote verlegenheid lijkt te bestaan met het thema. Uitzonderingen bevestigen deze regel. De besproken praktijkcasus laat minimaal een iets ander beeld zien: daar is sprake van een bewuste poging om tot nieuwe leerervaringen te komen als gemeente en dat is zeer lovenswaardig.

Vragen en perspectief

Welke praktisch-theologische vragen roept dit geheel bij mij op? Ik noem er ten slotte een aantal die mogelijk tot verdere inhoudelijke doordenking kunnen leiden.

Leerproces en leermodel

Ten eerste lijkt het mij van groot belang dat gemeenteopbouw meer gezien zou moeten worden als een *leerproces*. De inrichting van een opbouwproces rondom de vernieuwing van de gemeente krijgt mogelijk meer reikwijdte en effect als er bewust gekozen kan worden voor een gezamenlijke leerweg, met inbegrip van het diaconale leren. Van Well (2009) heeft hier waardevolle dingen over geschreven. In een dergelijke benadering en typering van gemeenteopbouw kunnen het type experimenten

dat ik naar aanleiding van de casus beschreef, meer ruimte en aandacht krijgen in evangelicale gemeenten.

De leerervaringen die mensen hiermee opdoen kunnen gaandeweg ingebed worden in een theologisch en beleidsmatig kader.

Het model van Osmer (2008) zou hierbij zeer behulpzaam kunnen zijn. In zijn inleiding in de praktische theologie gaat hij in op de wijze waarop reflectieve praktijken kunnen worden ontwikkeld. Hij gaat daarbij uit van de gedachte dat de praktische theologie steeds vier taken verricht: een beschrijvend-empirische taak met aandacht voor onderzoek en analyse; een interpretatieve taak met aandacht voor steekhoudende verklaringen en theoretische perspectieven die licht kunnen bieden in complexe situaties; een normatieve taak met aandacht voor theologische en ethische waarden en normen; en ten slotte een strategisch-pragmatische taak waarmee aandacht gevraagd voor de nieuwe inrichting van de praktijk.

Zijn model werkt standaard met vier kernvragen die corresponderen met de genoemde vier

taken die doorlopen kunnen worden om tot een nieuwe bestendige praktijk te komen.

- De eerste vraag – *wat is er aan de hand?* – correspondeert met een descriptief proces van onderzoeken en beschrijven. Praktijkproblemen kunnen met behulp van verschillende sociaalwetenschappelijke methoden onderzocht worden.
- De tweede vraag – *waarom is het aan de hand?* – hangt samen met het proces van verstaan en interpretatie. Welke theorie biedt licht op de situatie? Hoe valt deze te verstaan?
- De derde vraag – *wat zou er aan de hand moeten zijn?* – richt zich op de normatieve kant. Hoe kunnen theologie en ethiek en ook goede praktijken een nieuw normerend kader bieden voor een nieuwe praktijk?
- Ten slotte richt de vierde vraag – *welke strategische nieuwe keuzes moeten er gemaakt worden?* – zich op het nieuw te ontwikkelen beleid en de randvoorwaarden waaronder dit gestalte kan krijgen.

Mijn vermoeden is dat dit model helpend kan zijn in een proces waarin diaconale ervaringen, die mensen als actor in een proces opdoen, bereflecteerd kunnen worden, vooral omdat het erg goed kan functioneren als een *leermodel*. Mensen worden sterk uitgenodigd om niet onmiddellijk te normeren maar worden geholpen om te reflecteren op de bestaande praktijk en hun eigen ervaringen daarbij, wanneer de taken in een cyclische beweging worden doorlopen van vraag een tot en met vier.

Het actieve werken vanuit dit model met hbo-studenten heeft uitgewezen dat de weer-

standen tegen nieuwe opvattingen minder sterk zijn en men sneller tot duurzame conceptuele en gedragsmatige verandering kan komen.

Het zou de moeite waard zijn om dit verder te testen in een concrete diaconale leersituatie. Daarbij zijn er dan wel stimulerende en rijke leersituaties nodig die exemplarisch en helpend kunnen zijn. Zo wordt een noodzakelijke update van diaconale theologie in verbinding met gemeenteopbouw mogelijk.

Ruimte voor sociale vragen

Ten tweede zou ik willen wijzen op de ruimte en aandacht voor sociale vragen zelf in evangelicale gemeenten. De vraag die zich nu opdringt is of de *taboeïsering* van sociale en economische noden van mensen doorbroken zal worden door de actuele economische crisis. Het kan haast niet anders of steeds meer mensen worden getroffen door financiële problemen die in veel gevallen niet direct kunnen worden opgelost. Bij mijn weten is er binnen evangelicale kringen (met veelal een middenklasse populatie) nog geen onderzoek gedaan naar de effecten van de crisis op gezinnen, vooral ook in relatie tot de wijze van gemeente-zijn. Waar problemen van economische aard de leden van de gemeente steeds meer in beslag gaan nemen, worden zij zelf mensen die ondersteuning nodig zullen hebben. Hoe wordt in een dergelijke situatie door de leiders van de gemeente omgegaan met de spanning tussen binnen en buiten? De genoemde *taboeïsering* zou wel eens in stand kunnen worden gehouden door impliciete dan wel expliciete theologische overtuigingen, dat wie *echt* gelooft toch niet in armoede hoeft te leven. Hoe gek dit ook mag klinken, sporen van ►

of een residu van een soort welvaartstheologie zijn duidelijk aan te treffen in verschillende gemeenten van evangelicale signatuur.

Ook hier is Osmer helpend: zijn model kan gemeenten helpen onderscheid te maken tussen de lezing van de actuele problematiek (*wat is er echt aan de hand?*) enerzijds en de normatieve duiding van de problematiek met het oog op een nieuwe en volwaardiger praktijk (*wat zou er aan de hand moeten zijn?*). Uitgangspunt is dan steeds de ontwikkeling van de al eerder genoemde reflectieve praktijk: een vormgeving van de gemeentepraktijk waarbij de huidige diaconale praktijk en de normatieve (wenselijke) praktijk met elkaar in dialoog kunnen worden gebracht. Het zorgvuldig doorlopen en het op elkaar betrekken van de vier eerder genoemde taken is dan noodzakelijk, zodat kritisch (zelf)onderzoek (empirisch), werkelijk *verstaan* wat er speelt (interpretatief), Bijbel en theologie (normatief) en strategie op elkaar kunnen worden betrokken. Zo kan dan een nieuwe evenwichtiger praktijk ontstaan.

Theologische reflectie

Ten derde zie ik spanningen rondom de theologie van het diaconale handelen. Mogelijk is hier correctie nodig van persoonlijke en gemeenschappelijke opvattingen over de kern van diaconaal handelen, vooral in bijbels-theologisch perspectief. Möller heeft daar inspirerend over geschreven. Hij wijst op een '*Selbstvergessene Diakonie*' (zichzelf vergetend diaconaat). Zoals kinderen zichzelf verliezen in het spel dat zij

spelen, zo zou diaconaat gestalte mogen krijgen. De nood van de ander grijpt mij zo aan, dat ik niet anders meer kan dan mij zelf even te vergeten en te handelen in liefde. Hiertoe moeten gezonde theologie en een bewogen hart in elkaar grijpen.

Möller geeft ook andere voorbeelden. De 'zelfvergetenheid' is te zien bij Petrus, die zonder enige schroom uit de boot stapt als zijn Meester hem roept over het water tot hem te komen. Op dezelfde wijze wordt iets hiervan zichtbaar in de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan. Jezus' woorden 'doe gij evenzo' (Lucas 10, 37 NBG) moeten worden opgevat als wat er feitelijk en vanzelfsprekend gebeurt wanneer iemand bij zijn eigen overwegingen wordt weggehaald en creatief wordt onderbroken. In een citaat van Möller:

'Das ist die Umkehrung der Blickrichtung bei Jesus, dass ich jetzt nicht mehr danach schaue, was ich mit meinen Almosen und diakonischen Taten bei Gott und den Menschen bewirke und verdiene, sondern dass mich der väterliche Blick begleitet, der mir einen Raum der Verborgenheit und Geborgenheit schafft, einen Raum, in dem ich das, was zu tun ist, einfach und selbstvergessen tue, wohl wissend darum, dass Gott besser als ich weisz, was für einen Erfolg ich ernte. Mit so einer Selbstvergessenheit steckt Jesus die Menschen an ...' (Möller 2004, 258).

Twee intrigerende dingen vallen mij op aan dit citaat. Ten eerste het besef dat God zelf een ruimte van verborgenheid en geborgen-

heid schept waarin diaconaal handelen kan plaatsvinden, waarin ik als mensen dienend present kan zijn. In theologische zin positioneert Möller het diaconaat dus daar, in de door God geschonken ruimte. Dat is veelzeggend te midden van onze soms zo verkrampde pogingen om het zelf te realiseren. Het excentrische leven begint dus blijkbaar daar. Ten tweede het accent op 'zelfvergetenheid'. Tot deze 'zelfvergetenheid' zijn mensen uit zichzelf niet in staat, als ik het mij voorneem is het op een of ander manier weer berekenend of geraffineerd. Wel is het *dienst-om-niet*, een vorm van jezelf niet altijd en overal in het middelpunt plaatsen. Het komt erop aan die plaatsen en gelegenheden te zoeken waarbij het leven daadwerkelijk excentrisch geleefd kan worden (Kelsey 2009). Het is '*the borrowed life*' (het geleende leven) dat geleefd kan worden vanuit een '*communal self*'. Idealiter een evenwicht tussen de belangen van het individu en de gemeenschap, ook in situaties van nood en behoefte. Ik zou niet durven beweren dat dit alleen voor het diaconale handelen van evangelicale gemeenten van belang is. Tegelijkertijd is een diepere theologisch-antropologische reflectie op haar plaats en die mag gevoed en ontwikkeld worden. Immers, het gaat om mensen, om kwetsbare mensen.

Mijn startvraag was: is de diaconale praktijk van evangelicale gemeenten de spontaneïteit voorbij? Ik zou willen stellen: slechts ten dele. Er zijn nieuwe experimenten en praktijken, tegelijkertijd blijft de theologische doordenking ook in de richting van een integrale gemeentepraktijk achter. <

Literatuur

- Crijns, Hub e.a. (red.) (2005). *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.
- Doornenbal, Robert (2012). *Crossroads. An exploration of the emerging-missional conversation with a special focus on 'missional leadership' and its challenges for theological education*. Delft: Eburon.
- Erwich, René (1999). *Het gaat om mensen. Een exploratief onderzoek naar het functioneren van gemeentebouwprocessen in drie Baptistengemeenten*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Erwich, René (2005). *Diaconaat: over de moed van de toewending en radicale presentie*. Praktisch-theologische notities bij de verhouding diaconaat en gemeentebouw. Rede bij het afscheid als rector van het Baptisten Seminarium van de Unie van Baptistengemeenten in Nederland.
- Erwich, René (2008). *Veelkleurig verlangen. Wegen van missionair gemeente zijn*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Erwich, René (2012). Between ecclesiality and contextuality: Church Life Survey and the (re)vitalisation of Christian communities in the Netherlands. In: *International Journal for the Study of the Christian Church*. Vol.12, No.1, 71-85. East Marden: Taylor & Francis.
- Erwich, René (2013). *Gemeente in beeld. Vragen naar vitaliteit*. Utrecht: Kok (verschijnt binnenkort).
- Guder, Darrell L. (2000). *The Continuing Conversion of the Church*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Hendriks, Jan (1995). Literatuuroverzicht gemeentebouw. In: *Praktische Theologie*, 5, 629-653.
- Hendriks, Jan (1997). Literatuuroverzicht gemeentebouw. In: *Praktische Theologie*, 5, 582-607.
- Hertog den, G.C. en Noordegraaf, A. (red.) (2009). *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kaldor, Peter (1997). *Shaping a Future. Characteristics of Vital Congregations*. Adelaide: Openbook.
- Kelsey, David (2009). *Eccentric Existence: A Theological Anthropology*. (Volume 1 and 2). Louisville: Westminster John Knox.
- Van Loo, Nico-Dirk (2012). New expressions of Church in the Low Countries. In: R.K. Bolger (ed.), *The Gospel after Christendom. New Voices*.

- New Cultures. New Expressions.* Grand Rapids: Baker, 61-73.
- Möller, Christian (2004). *Einführung in die Praktische Theologie.* Tübingen: A. Francke Verlag.
- Noort, Gert e.a. (2008). *Als een kerk opnieuw begint. Handboek Missionaire gemeenschapsvorming.* Zoetermeer: Boekencentrum.
- Osmer, Richard (2008). *Practical Theology. An Introduction.* Grand Rapids: Eerdmans.
- Pritchard, Greg (1996). *Willow Creek Seeker Services. Evaluating a new way of doing Church.* Grand Rapids: Eerdmans.
- Schwarz, Christian A. (1996). *Natuurlijke gemeenteontwikkeling.* Hoornaar: Gideon.
- Warren, Rick (1995). *The Purpose Driven Church. Growth Without Compromising Your Message and Mission.* Grand Rapids: Eerdmans.
- Well, H.H. van (2009). Diaconale gemeenteopbouw. In: Den Hertog, G.C. en Noordegraaf, A. (2009). *Dienen en delen. Basisboek diaconaat.* Zoetermeer: Boekencentrum, 235-264.

Geraadpleegde websites (10-12-2012)

www.ncd-international.org
www.saddleback.com
www.willowcreek.org
www.ncls.org.au
www.che.nl
www.gemeentestichting.nl

René (dr. R.) Erwich is lector Geestelijk leiderschap aan de Academie Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE) en universitair hoofddocent Praktische Theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit (ETF) in Leuven (België). rerwich@che.nl

Wegkijken

Over het zogenaamde *writer's block* zijn al heel wat columns geschreven. Een geoefende schrijver weet niet wat hij moet schrijven en met kwinkslagen en interessante vondsten lukt het hem toch het gevraagde aantal woorden te leveren en de lezer mee te krijgen. De verlegenheid van de schrijver en de eerlijkheid dat te bekennen wordt door de lezer gewaardeerd als authentiek.

Voor mensen van het woord is de stilte vaak een onaangename ervaring. Ik herinner me een groepsgesprek tijdens mijn stage in een kerkelijke gemeente. Ik had er min of meer de leiding en gaande het gesprek merkte ik dat ik helemaal blokkeerde. Onmacht hield me in de greep. Er kwam geen woord meer over mijn lippen. Gelukkig was er de ervaren collega, die mij uit deze ongemakkelijke situatie redde.

In het pastorale gesprek heb ik de stilte leren kennen als een vriend. Een vriend die me te hulp schiet, wanneer mijn eigen oordeel over de mens met wie ik in gesprek ben zich dwingend aan mij opdringt. Het is de stilte die mij en mijn innerlijke stem het zwijgen oplegt en mij helpt verder te luisteren.

Iedereen wordt wel eens uitgedaagd te spreken. De vraag: 'Wat vindt u hier nu van?' brengt menig mens in verlegenheid. Wat wij van de ander hebben gehoord, wordt in razende vaart langs de meetlat van ons eigen geweten gelegd. Net op tijd houden wij onze conclusies voor ons.

Het resultaat is een ongemakkelijke stilte, een *writer's block*, maar dan in het gesprek. Er lijkt geen ontsnappen aan. Tenzij je, zoals de schrijver met zijn *writer's block*, dan toch maar woorden gaat gebruiken en begint te spreken over jouw verlegenheid. Je vertelt dat je voor een passend antwoord niet de goede woorden kunt vinden, dat jij het ook even niet weet.

De stilte die daarop volgt, is van een heel andere kwaliteit. De spanning is gebroken. De stilte kan nu haar werk doen, als ruimte om te bezinnen. De vragensteller krijgt zijn eigen vraag terug en de stilte geeft hem de gelegenheid te luisteren naar antwoorden die bij hem zelf opkomen. De stilte wordt zo het passende antwoord, dat hij ontvangt van zijn gespreksgeenoot. Een groot geschenk. <

Janneke (ds. J.) Nijboer is missionair predikant in de Protestantse Gemeente te Noordwijk. Pionierend met mensen tussen 25 en 45 jaar zoekt ze naar nieuwe vormen van kerk zijn. www.windkracht3pt0.nl; www.bermoogst.nl

Gemengde gevoelens

In deze slotbeschouwing maken we een balans op en gaan we nog kort nader in op enige kwesties die aan de orde zijn in discussies over gemeenteopbouw en diaconaat. Allereerst hernemen wij de vragen die we in de inleiding stelden.

Gemeenteopbouw en diaconaat?

De eerste vraag die opkomt bij het lezen van de verschillende bijdragen is of gemeenteopbouw überhaupt nog een rol speelt. De bijdragen in dit nummer werpen ons terug op een vraag die niet was meegegeven bij de opzet van dit nummer. Stilzwijgend gingen we er vanuit dat gemeenteopbouw-benaderingen en -modellen een rol spelen binnen de kerken. Nu is dat zeker nog steeds het geval, maar de opbrengst van dit themanummer is tenminste ook dat er indicaties zijn dat inzichten uit de wereld van de Nederlandse gemeenteopbouw hun weg niet meer lijken te vinden naar de kerkelijke praxis. Per traditie ziet dat plaatje er overigens anders uit. We lopen deze kort langs.

De katholieke bijdragen leren ons dat er sprake lijkt te zijn van een min of meer exclusieve oriëntatie op eigen stukken bij de reorganisatie van Aartsbisdom Utrecht. De publicaties van Van Kessel en Weverbergh zien we niet meer in beeld komen. Nu zijn ze ook al meer dan twintig jaar oud en het is veelzeggend dat Jan Maasen niet met recentere gemeenteopbouw-

benaderingen uit de rooms-katholieke wereld komt. Is deze stroom dan opgedroogd? En als dat zo is, waarom dan? Omdat de kerk toch niet luistert naar haar praktisch theologen?

In de protestantse wereld heeft vooral Jan Hendriks flinke sporen getrokken met zijn drie boeken over de gastvrije gemeente. Ook binnen de Rooms-Katholieke Kerk was er overigens veel weerklank voor zijn werk (bijv. Hendriks 2009). Zijn denken heeft talloze lokale kerken gestimuleerd om de blik naar buiten te richten. In hoeverre dat ook diaconaal werd ingevuld, is niet onderzocht, maar we mogen er wel van uitgaan dat de oproep om 'van buiten naar binnen' te leren denken en handelen zich ook diaconaal vertaald heeft.

Hendriks' invloed is dus onmiskenbaar, maar het is toch niet het hele verhaal. We zien in de protestantse casus International Christian Fellowship dat men zich vooral oriënteert op de Angelsaksische wereld. De Ploegers en ook Hendriks zijn er feitelijk onbekend. Dat is geen incident. Binnen een groeiend segment van de kerk en vooral in recent gestichte kerken zijn modellen en benaderingen van Nederlandse

bodem niet (meer) in beeld. Niet alleen binnen de evangelische wereld, maar ook in orthodox-protestantse kringen is er een oriëntatie op Engelstalige publicaties, veelal geschreven door mensen uit de praktijk en met soms een pragmatische inslag: werkt het? Enige voorbeelden zijn te vinden in het vorige nummer van *Handelingen* (Stoppels 2013).

Evangelisch diaconaat lijkt zich sterk te kenmerken door spontaneïteit. In deze kringen heerst soms nog een anti-intellectualistisch geest, waardoor bewuste reflectie op de eigen praxis niet echt op gang komt. Wim Althuis en Joop Brongers stellen in hun overzicht van 'evangelisch diaconaat' onder andere dit: 'Een van de belangrijkste problemen van kerken in Nederland is dat de cultuur en de structuur van de meeste kerken er niet op gericht is om de beweging van binnen naar buiten te faciliteren' (2011, 231). Een dergelijke structurering zou de taak van gemeenteopbouw kunnen zijn, maar in de praktijk blijkt dit dus niet of nauwelijks te gebeuren. Tegelijk zien we juist in evangelische en evangelisch-protestantse kringen zeer vernieuwende zoektochten naar kerk-zijn waar de diaconale dimensie nadrukkelijk in beeld is (bijvoorbeeld Vrooland 2012 en Wolsheimer 2012). Indicatief is hier onder andere de beweging waarin christenen bewust gaan wonen en leven in achterstandswijken om daar gemeenschap te stichten en dienstbaar te zijn aan het leven in de wijk (Stoppels 2013).

Al met al lijkt er sprake te zijn van functieverlies van de Nederlandstalige academische gemeenteopbouw. Op de universiteiten is deze sterk te-

rug gebracht en in de kerkelijke praktijk en het beleid is ze maar voor een deel terug te vinden. Veel practici wenden zich tot Engelstalige bronnen of vinden zelf via *trial and error* het wiel uit. Wat hier vermoedelijk een rol speelt, is de ontdekking dat plan- en modelmatig handelen haar grenzen heeft. Maakbaar is de gemeente allerm minst, zo leert de ervaring. Is het geloof in meer theoretische bijdragen en modellen mede daarom tanende? Zijn ze soms te weinig *down to earth*? En is het daarom dat practici hun kerkopbouwkundige heil nogal eens zoeken bij wat andere practici schrijven?

Het zijn vragen waarop we het antwoord niet precies weten. Wel is duidelijk dat het uiteengroeien van theorie en praktijk niet zonder gevaar is. Zo is er het risico dat leerervaringen die opgedaan en bereflecteerd zijn niet of onvoldoende benut worden in de alledaagse praktijk van kerk-zijn en dat de doordenking van de praktijk onvoldoende verbonden wordt met principiële visies op kerk-zijn en diaconaat. Zoals De Roest stelt:

'Essentiell für die Entwicklung jeder Glaubensgemeinschaft ist gerade diese Wechselwirkung zwischen Kontext und christlicher Tradition, zwischen den Herausforderungen des Wohnortes und der breiten Kultur einerseits und der Inspiration aus der Vergangenheit andererseits. Eine christliche Gemeinschaft hält sich immer auf dem Schnittpunkt dieser beide Einflüsse auf' (De Roest 2011, 244/245). ▷

Diaconaat in theorieën van gemeenteopbouw

Een belangrijke vraag voor gemeenteopbouw is welke plaats diaconaat inneemt in de visie(s) op de kerk. Er is de visie dat diaconaat wel behoort tot de kerk, maar niet tot de wezenlijke kenmerken daarvan. Diaconaat is dan een consequentie van het geloof. Er is ook de opvatting dat diaconaat wel constitutief is voor kerk-zijn. In de inleiding verwezen wij in dat opzicht naar de discussies over de kenmerken van de kerk (*notae ecclesiae*). In het tweede geval zal diaconaat een belangrijker plaats krijgen in de gemeenteopbouw-modellen dan in de eerste.

Wij kunnen op grond van de bijdragen constateren dat veel hedendaagse theorieën van gemeenteopbouw relatief ‘diaconaat-arm’ zijn en diaconaat niet van meet af aan in het denken een centrale plaats krijgt. Dat geldt ook voor het onderscheid dat in veel gemeenteopbouw-modellen wordt gemaakt tussen drie relaties die voor de gemeente van Christus constitutief zouden zijn: de relatie met God, de onderlinge gemeenschap en de dienst aan de samenleving. Doorgaans worden ze ook in deze volgorde gepresenteerd. Onwillekeurig kan die volgorde ook ergens een rangorde worden. De dienst aan de samenleving is vaak een sluitpost. We zien dat ook in het reorganisatieproces binnen het aartsbisdom Utrecht: het verlangen naar de dienst aan de samenleving lijkt niet een fundamenteel vertrekpunt te zijn voor de reorganisatie. Men hoopt dat de reorganisatie een stimulans zal zijn voor een (diaconaal-)missionaire toewending van de lokale geloofsge-

meenschappen naar de samenleving, maar het veranderingsproces lijkt niet echt gestempeld te zijn door diaconaal-missionaire motieven.

We realiseren ons dat veranderingen op papier niet onmiddellijk hun sporen trekken in de werkelijkheid. Toch zou het geloofsge-meenschappen mogelijk ten goede komen als we de volgorde van de drie relaties iets veranderen en de dienst aan de samenleving als tweede noemen. We komen daarmee terug bij Hendriks en de Ploegers. De Ploegers sloegen twee piketpaaltjes voor het functioneren van de gemeente van Christus: *leitourgia* en *diakonia*. Hendriks doet iets soortgelijks als hij schrijft:

‘Als we samenkomen voor de ontmoeting met God en voor de dienst aan mens en samenleving, dán ontstaat gemeenschap in de zin

van Koinonia ...’ (2008, 57). De gemeente van Christus wordt daarmee gekwalificeerd vanuit ‘externe’ betrekkingen. Nogmaals, papier lost weinig op, maar toch zou een andere volgorde van de drie relaties kunnen bijdragen aan de ‘diaconalisering’ van gemeente en parochie. De visie op kerk-zijn en in dit geval ook uitdrukkelijk op het diaconaat is daarom van groot belang, juist ook met het oog op de praktijk.

Visie op diaconaat

De visie die men op diaconaat heeft, is ook van belang voor de scopus van gemeenteopbouw-modellen. De vraag of diaconaat meer omvat of in ieder geval zou moeten omvatten dan directe hulp en ondersteuning is van grote invloed op de aanpak die op lokaal niveau gehanteerd wordt en op de vraag of men de lokale kerk met

bovenlokale niveaus van de kerk wil verbinden. Dat is geen vanzelfsprekende zaak. Terecht constateert de historicus James Kennedy in zijn beschouwingen over ‘kerk en wereld in de twintigste eeuw’ dat na de kerk in dienst van de nationale gemeenschap (1900-1950), de ‘kerk in dienst van de wereldgemeenschap’ (1950-1985) nu de nadruk ligt op de dienst van de kerk in dienst van de lokale gemeenschap (1985 tot heden) (Kennedy 2010, 73-98). Dat betreft niet alleen het punt of men aandacht heeft voor noden ook buiten de eigen burgerlijke gemeente. Deze is er in veel gevallen bijvoorbeeld in de vorm van projecten in het Zuiden of in Oost-Europa. Het gaat ook om het punt dat men inziet dat om ook maar enigszins problemen als armoede, migratie, milieuvriendelijkheid aan te kunnen pakken de lokale inzet met een bovenlokale aanpak verbonden moet worden.

In het diaconaat gaat het, zoals in de inleiding aangegeven, om het bestrijden van maatschappelijke en sociale noden door en vanuit kerken en door het evangelie geïnspireerde groepen. Diaconaat moet beoordeeld worden aan de hand van de vraag of het binnen de mogelijkheden die het heeft daaraan bijdraagt. Vaak denkt men bij diaconaat aan hulpverlening en dat vormt ook om het zo te zeggen de oervorm van het diaconale handelen: iemand heeft honger en daarom krijgt hij te eten. Er is echter gezien in dat licht een breed scala aan handelingsmogelijkheden die op enigerlei wijze hieraan kan bijdragen.

Om op de honger door te gaan, de vraag dient immers gesteld te worden na het lenigen

van de directe nood: was dit afdoende of blijft de persoon in een situatie dat hij weer tot honger vervalt? Is dit inderdaad het geval, dan zal nagegaan moeten worden welke factoren dit be-werkstelligen (analyse) en of die te beïnvloeden zijn (veranderingsstrategie). Dit laatste kan op individueel niveau plaatsvinden, bijvoorbeeld zorgen dat iemand door scholing meer kans maakt op een betaalde baan of in een andere context: een stuk grond krijgt om in het levensonderhoud te kunnen voorzien. Om dat weer mogelijk te maken zijn vaak ook weer veranderingen in politiek en samenleving nodig. Kerken zullen dan aan pleitbezorging voor mensen in nood doen of deze zodanig ondersteunen

Iemand heeft honger en daarom krijgt hij te eten. Was dit afdoende of vervalt hij weer tot honger?

dat zij voor hun belangen kunnen opkomen. Er zal actie gevoerd moeten worden om pressie uit te

oefenen en aan bewustwording gewerkt moeten worden binnen de kerken en daarbuiten om draagvlak voor die veranderingen te verkrijgen.

Deze korte aanduidingen, die zich verder laten aanvullen, maken duidelijk dat diaconaat meer omvat dan hulpverlening. De vraag is: wat betekent dit voor gemeenteopbouw? Duidelijk zal zijn dat de lokale geloofsgemeenschap nodig is, zowel om mensen te kunnen bereiken als om bewustwording te kunnen bewerkstelligen. Toch is dat nog onvoldoende. Immers, analyse vergt deskundigheid die georganiseerd moet worden, pleitbezorging bij de landelijke overheid wint aan kracht als deze breed gedragen wordt en lokale kerken hebben behoeften aan inhoudelijke input en methodische handreikingen. Door netwerkvorming die vanuit bovenlokale kerkelijke organen opgezet en in stand

gehouden wordt, kan de uitwisseling van ervaringen en kennis ondersteund worden. Bovendien werkt het bemoedigend om te weten dat je er niet alleen voorstaat, maar met vele anderen betrokken bent bij een specifieke problematiek. De ervaringen opgedaan in de kerkelijke anti-armoedebeweging en het vluchtelingenwerk, die beide langs de lijnen van netwerkvorming opereren, bevestigen dit.

Met dit alles is gezegd dat een 'congregationalistische' aanpak en gemeenteopbouw-theorieën die zich alleen op de lokale kerk richten, tekortschieten als men ze legt langs de meetlat van het doel van diaconaat: het bestrijden van maatschappelijke en materiële noden. Praktijken en

theorieën van gemeenteopbouw zullen ingebed moeten zijn in een visie en praktijk van

kerkopbouw, waarbij lokale kerken onderling op elkaar betrokken worden en in wisselwerking staan met bovenlokale, in sommige gevallen zelfs internationale, vormen van kerk-zijn. Dit punt, zo maken de artikelen duidelijk, is onderbelicht. We zouden eigenlijk moeten spreken over kerk- en gemeenteopbouw!

We noemen nog enige vragen die meer fundamentele aandacht vergen.

Missionair diaconaat?

De verhouding tussen missionaire activiteiten, ook in de zin van evangelisatie, en diaconaat is een duidelijk aandachtspunt in het denken over gemeente-zijn. We zijn namelijk momenteel getuige – in ieder geval binnen de protestantse traditie – van een grote missionaire interesse.

Deze wordt ingegeven door praktische overwegingen: de *mainstream* kerken verliezen veel leden en zelfs het voortbestaan van lokale kerken staat op het spel.

Maar er spelen meer factoren. Naast de diaconale presentie in de samenleving is er vaak ook het verlangen dat niet-gelovigen Jezus Christus leren kennen en hun leven op hem gaan afstemmen. In zowel de protestantse als de evangelisch-charismatische bijdragen kwamen we dat verlangen tegen. Binnen de International Christian Fellowship bijvoorbeeld lijken diaconaat en evangelisatie tamelijk ontspannen naast (of in?) elkaar te bestaan. Lange tijd was er met name in de *mainline* van het protestan-

Naast diaconale presentie is er ook het verlangen dat niet-gelovigen hun leven op Jezus Christus afstemmen

tisme op dit punt een grote terughoudendheid. Men koos voor onbaatzuchtige dienst aan mensen, zonder daarbij het eigen verhaal direct in te willen brengen. Diaconaat mag niet als instrument gebruikt worden om mensen te winnen voor de kerk. De dienst aan mensen in nood staat voorop. Maar op dit punt is dus duidelijk wat verschoven. Illustratief zijn hier de overeenkomsten én de verschillen tussen Urban Mission en Urban Expression. We noemden de twee al in de protestantse bijdrage. Beide kiezen voor een presentieachtige aanpak, maar bij de laatste vloeien getuigenis en dienst uiteindelijk altijd weer samen. Oeds Blok kan zelfs spreken van 'de dwaling van het scheiden van evangelisatie en sociale betrokkenheid' (2010, 23). Zijn *comprehensive approach* impliceert nadrukkelijk ook de uitnodiging aan mensen om hun leven over de andere boeg van Jezus Christus te gaan leven.

Wat hier uiteraard speelt, is de soteriologie. De heilsleer bepaalt fundamenteel de plaats die wordt toegekend aan 'beking' in de missionaire praxis. Hoe belangrijk is de persoon van Jezus Christus voor elk mens, ook aan gene zijde van de dood (Noort e.a. 2008, 215-234)? Toch zien we dat in discussies op dit punt – ze kunnen gemakkelijk verhit raken! – de diepere laag van de soteriologie niet altijd wordt bereikt. Het is hier niet de plek om die discussie wel tot op de soteriologische bodem te voeren, maar we kunnen niet om dit gesprek heen. Een van de vragen daarbij is of de uitnodiging aan mensen om hun leven bewust te gaan verbinden met Jezus Christus, gezien kan worden als waarachtige dienst aan individuele levens en samenlevingen.

Hier liggen ook onverwachte en boeiende verbanden met nieuwe opvattingen aangaande de diaken: de diaken als ambassadeur, als *go-between*, als gemandateerde. De filoloog John Collins deed onderzoek naar de betekenis van het Griekse woord *diakonia* en kwam tot de conclusie dat de in de kerk gangbare interpretatie – diaconie als onbaatzuchtige (sociale) dienstverlening – niet houdbaar is. Hij stelt dat *diakonia* een *floating* begrip is dat pas in een specifieke context zijn betekenis krijgt. Maar wel is telkens de grondtoon van *in-between* te horen. De diaken is de mens met een missie, een zendeling in opdracht van een hoger geplaatste. Illustratief is hier het optreden van Stefanus en Filippus, twee van de zeven nieuwe 'diakenen' uit Handelingen 6. We zien ze in de volgende hoofdstukken optreden als verkondigers en niet als diakenen in onze zin van het woord. Bart Koet kan in zijn samenvatting van

de zogenaamde Collins-discussie dan ook stellen dat in het Nieuwe Testament *diakonia* sterk verbonden is met verkondiging (Koet 2011, 74). Als dat inderdaad zo is, vraagt dat om een hernieuwde doordenking van de verhouding tussen verkondiging en sociaal handelen.

Verbindingen met andere functies van de kerk

Als we nadenken over de plaats van het diaconaat in de kerk, dan is het goed om naast het diaconaat als werkveld te onderkennen dat diaconaat ook een dimensie behoort te zijn van andere functies van de kerk. Zo zal er ook in pastoraat, leeractiviteiten, de kerk als gemeenschap en in de eredienst aandacht voor diaconaat behoren te zijn zonder daarmee te zeggen dat die functies opgaan in het diaconaat.

Heel fundamenteel is daarbij de verbinding tussen diaconaat en eredienst. Vandaar dat wij er iets meer over zeggen. In die verbinding wordt zichtbaar dat godsdienst en mensendienst bij elkaar horen, zoals recentelijk de rooms-katholieke Meeuws (2011, 322) en de protestantse Van Well (2009, 258) nog eens beklemtoond hebben. Deze verbinding heeft twee kanten. Diaconaat brengt allereerst de maatschappelijke context in de eredienst. De diakenen kunnen daar een centrale rol in spelen. Als de context en haar noden niet structureel aandacht krijgen voor Gods aangezicht in het midden van de gemeente bij de eucharistie, bij de dienst van het offer en bij de voorbede, vervalt gemeenteopbouw tot een uitsluitend interne aangelegenheid. Vervolgens is het van belang dat diaconaat zijn voeding krijgt vanuit de eredienst, waarbij diepere betekenissen en verwij-

zingen die in het diaconale handelen besloten liggen, geëxpliciteerd en geaccentueerd worden. In verschillende kerkelijke tradities wordt die verbinding ook gelegd. Zo bijvoorbeeld heel nadrukkelijk in de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland in het benoemen van de roeping van diakenen tot de dienst aan de Tafel en van hun taak bij de formulering van de voorbeden. Aan de zijde van de Rooms-Katholieke Kerk is te wijzen op wat Paus Benedictus XVI in zijn encycliek *Deus caritas* stelt: ‘Deze ‘mystiek’ van het sacrament is sociaal van aard, want in de sacramentele communie word ik verenigd met de Heer, evenals alle andere mensen die de communie ontvangen’ (2006, n. 14).

In die traditionele lijn staat ook het concept van de eucharistische centra zoals dat in de pastorale brief van Mgr. Eijk over de eucharistie wordt genoemd (2011). Het diaconale profiel kreeg evenwel geen aandacht in de beleidsnota van het aartsbisdom Utrecht (zie artikel Henk Meeuws).

Meeuws zelf gaat overigens verder, als hij diaconie als zodanig eredienst noemt. Hij verzet zich daarmee tegen de heersende opvatting dat gewoon-menselijke inzet pas dán waarlijk Gods eer dient en eerst dán echt waardevol is, wanneer deze inzet uitdrukkelijk verbonden wordt met de liturgische eredienst (met name de viering van de eucharistie) (Meeuws 2011, 284–289).

Wie dragen het diaconaat?

In onze inleiding wezen we op de verscheidenheid aan dragers van het diaconaat de eeuwen

door: de lokale geloofsgemeenschappen, de organisaties en instituten en individuele gelovigen. Over wie die dragers zijn en wat hun onderlinge verhouding is, bestaan verschillende inzichten. We kunnen er minstens drie onderscheiden.

Individuele roeping

De eerste visie laat diaconaat primair een roeping en verantwoordelijkheid zijn van de individuele gelovige. Rick Warren, evangelicaal en stichter van een Amerikaanse megakerk, maakt dat duidelijk:

‘Iemand zei eens tegen me: “Ik had zó de mensen uit de gevangenis op mijn hart, dat ik er een bijbelstudie ben gaan geven. Ik vind dat *de gemeente* iets voor deze mensen moet doen!” Ik zei tegen hem: “Als ik het zo hoor, *heeft* de ge-

meente al iets gedaan. Jij bent de gemeente!” De week daarop zei ik tegen de gehele gemeente: “Ik geef jullie allemaal de vrijheid om de gevangenen te bezoeken, de hongerigen te voeden, de armen te kleden en de daklozen een dak boven het hoofd te geven en jullie hoeven het mij niet eens te laten weten. *Doe het gewoon!* Vertegenwoordig de gemeente in Jezus’ naam’ (Warren 2003, 147, 386).

Diaconaat als georganiseerde gemeentelijke activiteit hoort, zo gezien, niet bij de kern van gemeente-zijn. De evangelische beweging legt, in dit spoor, nadruk op individueel missionair-diaconaal handelen en persoonlijke spiritualiteit.

Parakerkelijk diaconaat

Naast persoonlijk diaconaat is er in de tweede plaats parakerkelijk diaconaat. Dit heet ‘vrij diaconaat’ (voor voorbeelden zie Crijns e.a. 2004, 116-203). Gelovigen werken samen op diaconaal vlak, maar zijn als uitvoerders geen verantwoording verschuldigd aan een kerk.

‘Het voornaamste motief daarvoor is dat de kerkelijke organisatie op dat moment geen oog heeft voor de nood van de medemens; of andere aspecten van het geloof van groter belang acht; of de bijbel zo uitlegt dat de scherpe diaconale kantjes er vanaf zijn geëxegetiseerd; of andere belangen heeft gekregen. (...) Bewogen gaan zij aan de slag met en voor de mensen. (...) zonder de ballast van de kerkelijke organisatie. (...) Tegelijk hopen de mensen met inzet dat de kerken hen zullen volgen in hun gang naar en met de armen’ (Van Well 2004, 197).

Parakerkelijke organisaties als Present, HiP en Youth for Christ brengen dit in de praktijk. We kwamen ze al tegen in het protestantse deel van dit nummer. Verrassend is dat de presbyteriale Tim Keller (zie artikel Stoppels en Van Well in dit nummer) daarbij teruggrijpt op de gereformeerde Kuyper met diens onderscheid tussen de kerk als instituut en de kerk als organisme (de kerkleden die in organisaties hun maatschappelijke verantwoordelijkheid gestalte geven). Keller meent dat als kerken zich als kerkelijke gemeenschap op alle niveaus van rechtdoen willen begeven, de inspanningen voor vernieuwing van de samenleving en sociale gerechtigheid ten koste gaan van het werk

van prediking, onderwijs en gemeenteopbouw (Keller 2010, 158v.). Diaconaat is daarom een aangelegenheid voor de eigen leden, individueel én in parakerkelijke organisaties.

Kenmerk van de kerk

Een derde visie is dat diaconaat principieel en structureel kenmerk van de kerk is. Hier ligt het accent niet in de eerste plaats op de individuele gelovige, of een groep gelovigen die zich extern organiseert, maar op de kerk als instituut en de kerkelijke gemeenschap. De gemeente en haar diaconale inzet worden zichtbaar in de structuur van de gemeenschap, die de mogelijkheid biedt in het werk te volharden en het doorgang te laten vinden. Calvijn was een pleitbezorger van deze visie (zie Stoppels en Van Well). Ook Paus Benedictus onderstreepte het belang van een kerkelijke diaconale structuur:

‘De naastenliefde, verankerd in de liefde tot God, is (...) een opdracht aan iedere individuele gelovige, maar ook aan de gezamenlijke kerkelijke gemeenschap, en wel op alle niveaus, van de lokale gemeenschap en de particuliere Kerk tot aan de universele Kerk toe. Ook de Kerk als gemeenschap moet de liefde in praktijk brengen. Daarom heeft de liefde ook behoefte aan organisatie als voorwaarde voor geordend, gemeenschappelijk dienen’ (2006, n. 20).

In de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland wordt onder meer via de parochiële caritas-instellingen en -werkgroepen kerk en samenleving geprobeerd de diaconie in de kerk te verankeren. ▷

Geen óf-óf

De dogmaticus Berkhof meent dat ten aanzien van deze visies geen óf-óf geboden is. Naar zijn mening kunnen we geen van de drie genoemde vormen missen. Diaconaat van de gemeente is gebonden aan regels waaraan het vrijere diaconaat van gemeenteleden niet gebonden is. Toewending naar de wereld exclusief via christelijke organisaties kan leiden tot verenging en verzuiling van de dienst en het getuigenis. De inzet tot verkerkelijking van diaconaal werk is begrijpelijk, maar op zich ook geen panacee.

‘Telkens komen trouwens nieuwe problemen op, die eerst vaak beter door enkelingen of kleinen groepen kunnen worden verkend. Het instituut, de groep en de enkeling hebben elkaar nodig. In welke gestalte het volk van God het best op de wereld kan ingaan, zal afhangen van de situatie en de mensen en van geval tot geval moeten worden uitgemaakt’ (Berkhof 1990, 364, 409v).

Deze benaderingen van diaconaat vragen ecclesiologische doordenking, die principiële en praktische gezichtspunten op elkaar betreft.

We gaven deze slotbeschouwing de woorden ‘gemengde gevoelens’ mee. De bijdragen laten immers zien dat gemeenteopbouw-modellen en -theorieën aan belang hebben ingeboet zowel op universitair niveau, in het beleid als in de kerkelijke praktijk. Dit terwijl juist een tijd met zoveel veranderingen en nieuwe initiatieven vraagt om een fundamentele en praktische doordenking van het kerk- en gemeente-zijn. Voorts blijken de theorieën vaak ‘diaconaat-

arm’ zijn. Hoeveel vragen er liggen, hebben we in een aantal paragrafen aangeduid. We hopen dat dit themanummer mensen zal inspireren om die vragen op te pakken. <

Literatuur

- Althuis, Wim en Joop Brongers (2011). Diaconaat in de evangelisch-charismatische traditie. Soup, soap, salvation. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 212-232.
- Berkhof, H. (1990^e). *Christelijk geloof*. Nijkerk: Callenbach.
- Blok, Oeds (2010). Creatieve gemeentestichting in de stad. Theologie, praktijk en spiritualiteit van Urban Expression. In: *Soteria*. jrg. 27, nr. 3, 16-28.
- Hendriks, Jan (2008). *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeenteopbouw*. Kampen: Kok.
- Hendriks, Jan (2009). De kerk als gastenhuis en herberg. Special van het tijdschrift *Mariëburg*, december 2009.
- Keller, Tim (2010). *Ruim baan voor gerechtigheid. Rechtvaardig worden door Gods genade*. Franeker: Van Wijnen.
- Kennedy, James (2010). *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Koet, Bart (2011). Exegetische aantekeningen over diakonia in het Nieuwe Testament – Leren of doen? In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 69-96.
- Meeuws, Henk (2011). *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. Gorinchem: Narratio.
- Noordegraaf, Herman en Wissink, Jozef (2011). Een agenda voor de diaconiewetenschap. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*. Utrecht: Kok, 390-404.
- Noort, Gerrit e.a. (2008). *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Paus Benedictus XVI (2006). *Deus caritas est*.
- Roest, Henk de (2011). Ko-Initiëren, Ko-Wahrne-

men und strukturell “dazwischen” sein. In: Eurich, Johannes u.a. (Hrsg.). *Kirchen aktiv gegen Armut und Ausgrenzung. Theologische Grundlagen und praktische Ansätze für Diakonie und Gemeinde*. Stuttgart: Kohlhammer.

- Stoppels, Sake (2013). Missionaire practici in Nederland. Een waaier aan stedelijke praktijkberichten. In: *Handelingen*, jrg. 40, nr. 1.
- Vrooland, Gerard (2012). *De kroeg als Gods akker. Straatpastoraat is verbinden*. Zelhem: Maatkamp.
- Warren, Rick (2003). *Doelgerichte gemeente. Met hart voor God en hart voor mensen*. Vaassen: Medema.
- Well, Herman van (1999). *Diaken in de praktijk*. Kampen: Kok.
- Well, H.H. van (2004). Uitleiding. In: Hub Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok, 196-203.
- Well, H.H. van (2009). Diaconale gemeenteopbouw. In: G.C. den Hertog en A. Noordegraaf. *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*. Zoetermeer: Boekencentrum, 235-264.
- Wolsheimer, Jan (2012). *Tegen de draad*. Amsterdam: Ark Media.

Herman (prof.dr. H.) Noordegraaf is bijzonder hoogleraar en universitair docent voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit.
hnoordegraaf@pthu.nl

Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent kerkopbouw en diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid, Vrije Universiteit, Amsterdam.
s.stoppels@vu.nl

Herman (drs. H.H.) van Well is, tot zijn pensionering, bijna 25 jaar diaconaal consulent geweest in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij werkt momenteel aan een promotieonderzoek waarin de relevantie van het diaconaat van drie jonge kerken in de Tarwewijk van Rotterdam centraal staat.
hvanwell@xmsnet.nl

Liturgische en rituele studies 2007-2012

Sinds 1997 verzorgde mijn collega Paul Post het 'Literatuurbericht liturgische en rituele studies' in de voorganger van dit tijdschrift, *Praktische theologie*. Hij verzamelde zijn literatuurberichten tot en met 2005, thematisch geordend, in het boek *Liturgische bewegingen* (Post 2006). Na publicatie van dit boek verzorgde hij nog een literatuurbericht in 2007 onder de titel 'Plaatsen van handeling' (Post 2007). In dit artikel, dat voortbouwt op het werk van Post, geef ik enkele trends in het onderzoek naar liturgie en rituelen weer. Dit trendbericht hangt nauw samen met het literatuuroverzicht dat te vinden is op de website van *Handelingen*, www.handelingen.com, waarin ik een overzicht geef van publicaties uit de periode 2007-2012.

Ritual studies: aandacht voor transfer en transformatie van rituelen

In 2010 verscheen, als 25^e deel in de reeks *Liturgia condenda*, een historiografie van de liturgiewetenschap in Nederland (Van Tongeren 2010). Het verschijnen van deze historiografie werd door het Instituut voor Rituele en Liturgische Studies (IRiLiS) aangegrepen om het profiel en de positie van de liturgiewetenschap opnieuw aan te scherpen (Van Tongeren & Post 2011). De huidige liturgiewetenschap verstaat zichzelf als onderdeel van de cultuurwetenschappen en de *ritual studies*. Het ritueel – als algemene categorie waarvan de liturgie onderdeel uitmaakt – biedt als gesitueerde praktijk toegang tot de cultuur. Het is dan ook voor de liturgiewetenschap vruchtbaar gebruik te maken van de inzichten en theorieën uit de *ritual studies*, waarbij echter het eigen perspectief, namelijk de oriëntatie op religie en het heilige, niet losgelaten moet worden.

Dominante thematieken in recente publicaties binnen het domein van de *ritual studies* zijn transfer en transformatie. Zowel vanuit historisch als vanuit geografisch en cultureel perspectief kunnen we constateren dat rituelen (of elementen daaruit) verplaatst worden van de ene naar de andere context (transfer). Bovendien zijn rituelen lang niet altijd zo stabiel en onveranderlijk als wij vaak denken. Onder invloed van de genoemde transfer en andere processen is er sprake van transformatie van rituelen. Diverse auteurs besteden aandacht aan deze complexe thematieken. In de *Oxford*

Ritual Studies Series verscheen het boek *Negotiating rites* (Hüsken & Neubert 2012). De auteurs van dit boek laten zien dat rituelen vaak tot stand komen door debat en processen van interactie en 'onderhandeling'. Zij behandelen deze thematiek aan de hand van rituelen die plaatsvinden binnen de context van met name het boeddhisme en hindoeïsme, maar toch biedt deze studie een boeiend denkkader, ook voor de kerken in Nederland. Zo is er in ons land volop debat over de liturgisch-muzikale repertoires, zowel in de rooms-katholieke kerk waar thans gewerkt wordt met een lijst van toegestane gezangen, als in de protestantse kerken waar deze zomer 2013 een nieuw liedboek zijn intrede doet.

Aandacht voor performance, performativiteit en ervaring

Het handelingsperspectief dat in de *ritual studies*, naast alle theoretische en methodologische reflecties, een centrale plaats inneemt, wordt expliciet gethematiseerd in publicaties die het ritueel als *performance* bestuderen. Een voorbeeld hiervan is *Do This* van Richard McCall (2007). Met behulp van theorieën uit de *performance studies* (o.a. Victor Turner en Richard Schechner) kijkt McCall naar de liturgie van de middeleeuwen. Zes aandachtspunten komen uit zijn studie naar voren: 1. het script; 2. de relatie performer-toeschouwer; 3. tijd en plaats; 4. het doel van de performance; 5. het 'frame' (betekeniskader) van de performance; 6. de relatie tussen performance en ethisch handelen.

Praktisch van aard, gericht op de *ars celebrandi*, is het boekje *Voorgaan met lijf en leden* (Govaart & Speelman 2006). In deze categorie plaats ik ook het boek van Ekkehard Muth, die vanuit protestants perspectief de waarde van rituelen thematiseert in een door het Woord gedomineerde liturgie (Muth 2009).

De christelijke eredienst als praxis en performance lijkt aan de orde in het boek *Het heilige gebeurt* van Gerrit Immink (2011). De kerkdienst heeft, aldus Immink, een performatieve werking (in de betekenis die John Austin daaraan geeft). Wat opvalt is dat Immink, staande in de protestantse traditie, vooral aandacht schenkt aan taaluitingen en nauwelijks aan de performatieve aspecten die verbonden zijn met handeling en ruimte.

Aandacht voor plaats, ritueel en sacraliteit

In de literatuurberichten van Paul Post was 'plaats' een steeds weer terugkerende categorie. Dit had onder meer te maken met het grote onderzoeksproject *Holy Ground – Re-inventing ritual space in modern Western culture* waarin onderzoekers uit Tilburg en Groningen samenwerkten. Dit project is inmiddels afgerond met een aantal dissertaties en bundels als resultaat. Ik noem hier de bundels *Holy Ground – Re-inventing ritual space in modern Western culture* (Post & Molendijk 2010) en *Sacred places in modern Western culture* (Post, Molendijk & Kroesen 2011). Paul Post schreef een monografie onder de titel *Voorbij het kerkgebouw* (Post 2010), waarin hij de sacrale velden of zones in de actuele West-Europese cultuur exploreert. Naast het kerkgebouw, als de traditionele plaats voor

rituelen en het heilige, zijn er in onze cultuur tal van andere plaatsen waar rituelen plaatsvinden en waar mensen sacraliteit ervaren. Deze plaatsen bevinden zich in het veld van het herdenken (*memory culture*), het culturele veld (theater, film, muziek, musea enz.) en het veld van de *leisure culture* (sport, vakantie, natuur, reizen, parken en attracties).

Aandacht voor rituelen rondom dood en herdenken als kernrituelen in onze cultuur

Onderzoek naar rituelen rondom de dood en herdenken is een belangrijke trend binnen de liturgische en rituele studies. Tijdschriften als *Mortality* en *Death Studies* en de *Association for the Study of Death and Society* (met een tweejaarlijks congres) bieden een podium aan onderzoekers uit diverse disciplines. Nieuwe rituelen rondom Allerzielen werden geïnitieerd door kunstenaar Ida van der Lee. Zij integreert kunst, herdenken en plaats (begrafplaatsen) tot een nieuw geheel waarin rituelen opnieuw worden uitgevonden, een mooi voorbeeld van de hierboven genoemde processen van transfer en transformatie (Van der Lee 2008; 2010). Onderzoekers van het Centrum voor Thanatologie (Nijmegen) brachten een bundel uit voor een breed publiek onder de titel *Rituele creativiteit* (Venbrux, Heessels & Bolt 2008).

'Performance', Steven Belderbosch

Aandacht voor de liturgievernieuwing in de Rooms-Katholieke Kerk na het Tweede Vaticaans Concilie

In 2012 werd herdacht dat het Tweede Vaticaans Concilie vijftig jaar geleden zijn aanvang nam. In de periode 1962-1965 kwamen de bisschoppen van over de hele wereld enkele malen bijeen in Rome en bespraken zij diverse thema's, uiteenlopend van liturgie tot missie, de relatie met andere denominaties en religies, en de positie van de kerk in de wereld (Hoondert, Jacobs & Ploum 2012).

De receptiegeschiedenis van Vaticanum II is niet onproblematisch. Toespitsend op liturgie kunnen we zeggen dat er enerzijds stromingen zijn die de vernieuwing van de liturgie als veel te radicaal en vergaand beschouwen, anderzijds stromingen die pleiten voor een voortgaande hervorming

van de liturgie. Een vertegenwoordiger in het Nederlands taalgebied van deze laatste stroming is Gerard Lukken, emeritus hoogleraar liturgiewetenschap (Lukken 2010). Een negatieve evaluatie van de liturgievernieuwing werd gegeven door Jo Hermans, de secretaris van de Nationale Raad voor Liturgie (Hermans 2011).

Aandacht voor muziek, religie en ritueel

Een laatste trend die ik wil noemen in dit literatuuroverzicht is de aandacht voor muziek als onderdeel van rituelen en als belangrijke 'drager' van religie. Ik zeg er in alle eerlijkheid bij dat ik zelf nauw betrokken ben bij deze trend, aangezien mijn onderzoek zich hierop richt. We stuiten hier overigens op een opvallende paradox: muziek is een belangrijk element van rituelen en liturgie en speelt bovendien in vrijwel alle religies een rol, maar wordt in het onderzoek naar rituelen en religie vaak over het hoofd gezien. Eerder werkte ik dit uit in de inaugurele rede die ik uitsprak bij de start van de bijzondere leerstoel 'Muziek en Christendom' (periode 2007 tot 2012) (Hoondert 2007). Wel zijn er de hymnologische (zie bijvoorbeeld Pieter Post 2010) en historische publicaties (zie de gedegen dissertatie van Ruff 2007; Vernooij 2011), maar deze richten zich niet op de werking van muziek als ritueel, de muzikale ervaring en de verhouding tussen muzikale en religieuze ervaring (Hoondert, De Heer & Van Laar 2009). Uitzondering hierop zijn twee dissertaties: ten eerste die van Mirella Klomp, waarin zij de muziek in twee migrantenkerken als integraal onderdeel van de liturgie bestudeert en daarop ook theologisch reflecteert (Klomp 2011); ten tweede die van Jochen Kaiser, waarin hij kerkgangers bevraagt op hun beleving van kerkliederen (Kaiser 2012).

Specifiek gericht op de hedendaagse praktijken van liturgische muziek zijn het directorium van de Noord-Amerikaanse bisschoppenconferentie *Sing to the Lord* (2008), de vier delen *Basiswissen Kirchenmusik* (Kaiser & Lange 2009) en de studie van Evert van der Poll naar evangelicale liturgie waarin muziek een dominant element is (Van der Poll 2009). <

Ik dank Paul Post en Andries Govaart voor hun commentaar bij het Literatuuroverzicht (zie www.handelingen.com) dat als basis diende voor dit trendbericht.

Genoemde publicaties en literatuur

- Govaart, A. & Speelman, W. M. (2006). *Voorgaan met lijf en leden*. Kampen: Gooi & Sticht.
Hermans, J. (2011). Een halve eeuw liturgievernieuwing volgens Vaticanum II. Evaluatie van enkele krachtlijnen. *Communio*, 36 (3-4), 214-234.
Hoondert, M. (2007). *Muziek als rituele praktijk. Gelineau herlezen*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.

- Hoondert, M., Heer, A. de & Laar, J. D. van (eds.) (2009). *Elke muziek heeft haar hemel. De religieuze betekenis van muziek*. Budel: Damon.
Hoondert, M., Jacobs, J. & Ploum, F. (eds.) (2012). *Visioenen van het Tweede Vaticaans Concilie*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.
Hüsken, U. & Neubert, F. (2012). *Negotiating rites*. New York [etc.]: Oxford University Press.
Immink, G. (2011). *Het heilige gebeurt. Praktijk,*

Congres 'Psychiatrie en religie: de stand van zaken'

Op donderdag 26 september 2013 te Zwolle komen de laatste ontwikkelingen op het vlak van psychiatrie en religie aan de orde. Veel aandacht zal worden besteed aan empirisch onderzoek naar de relatie tussen geloof (levensovertuiging, zingeving) en psychopathologie, met name de ontwikkeling en het verloop daarvan. Ook gaan we in op de neurowetenschappelijke studie van religie, op de vorming van godrepresentaties en de relatie van dit alles met grote psychiatrische ziektebeelden zoals de psychose en de depressie.

Zie voor het programma, algemene informatie en aanmelding: religieggz.dimence.nl.

Symposium 'Verantwoording van Geestelijke Zorg'

Welke eigen bijdrage bieden geestelijk verzorgers aan de gezondheidszorg? Hoe kunnen geestelijke verzorgers zich in de zorg beter profileren? Is het resultaat van geestelijke zorg 'hard' te maken? Deze vragen worden in het derde symposium 'religie en zorg' vanuit verschillende posities beantwoord, of beter gezegd 'verantwoord' vanuit opleidings- en onderzoeksperspectief, vanuit klinisch, spiritueel en organisatorisch perspectief. Het symposium is bedoeld voor geestelijk verzorgers, studenten, alumni en (landelijke) opleiders, stafleden van zorginstellingen, en leden van de beroeps- en belangenorganisaties. Andere geïnteresseerden zijn tevens van harte welkom.

Vrijdag 28 juni 2013. Collegezalencomplex: zaal CC2, op de campus van de RU, Mercatorpad 1, Nijmegen. Organisatie: prof. dr. Hans Schilderman. Deelname is gratis, aanmelden verplicht: www.ru.nl/ftr/actueel/agenda/@844087/symposium-kwaliteit/ of receptie@ftr.ru.nl of (024) 361 2168 (receptie FTR). SKGV-accreditatie voor geestelijk verzorgers VGVZ wordt aangevraagd.

KPV-Centrum UMC St Radboud Nijmegen

• *Cursus morele counseling en moreel beraad*
Morele counseling is begeleiding van en hulpverlening aan cliënten die in moeilijke omstandigheden belangrijke morele keuzes moeten maken en is erop gericht dat de cliënt in de toekomst vrede kan hebben met zijn of haar keuze of beslissing. De cursus traint geestelijk verzorgers en andere zorgverleners in twee methodes: de Nijmeegse methode voor morele counseling en de Nijmeegse methode voor moreel beraad.

Trainers: drs. Jack de Groot en drs. Hans Evers (LUMC); 4-6 november 2013, met verdieppingsdag op 13 november 2014; € 900; www.umcn.nl/kpv.

• KPV-training

Het doel van de KPV-training in Nijmegen is dat deelnemers hun professionele handelen duurzaam verbeteren, om zo beter te kunnen voldoen aan de eisen van het vak en met meer plezier werkzaam te zijn. De training beslaat 16 weken tussen januari en juni 2014 en vindt

- theologie en traditie van de protestantse kerkdienst. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Kaiser, H.-J. & Lange, B. (eds.). (2009). *Basiswissen Kirchenmusik. Ein ökumenisches Lehr- und Lernbuch in vier Banden*. Stuttgart: Carus-Verlag.
- Kaiser, J. (2012). *Religiöses Erleben durch gottesdienstliche Musik. Eine empirisch-rekonstruktive Studie* (Arbeiten zur Pastoraltheologie, Liturgik und Hymnologie vol. 17). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Klomp, M. C. M. (2011). *The sound of worship: liturgical performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (Liturgia condenda vol. 26). Leuven [etc.]: Peeters.
- Lee, I. van der (2008). *Allerzielen Alom. Kunst tot herdenken*. Zoetermeer: Meinema.
- Lee, I. van der (2010). *De muze van het herdenken. Vijf jaar Allerzielen Alom*. Zoetermeer: Meinema.
- Lukken, G. (2010). *Met de rug naar het volk. Liturgie in het spanningsveld van restauratie en vernieuwing* (Meander vol. 13). Heeswijk; Averbode: Abdij van Berne; Altiora.
- McCall, R. D. (2007). *Do this. Liturgy as performance*. Notre Dame, Ind: University of Notre Dame Press.
- Muth, E. (2009). *De rijkdom van het ritueel: naar een levende liturgie*. Kampen: Kok.
- Poll, E. W. van der (2009). *Samen in de naam van Jezus. Over evangelische liturgie en muziek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Post, P. (2006). *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie: een literatuurverkenning 1995-2005*. Zoetermeer: Meinema.
- Post, P. (2007). Plaatsen van handeling. Literatuurbericht liturgische en rituele studies. *Praktische theologie*, 34 (4), 480-502.
- Post, P. (2010). *Voorbij het kerkgebouw: de speelruimte van een ander sacraal domein*. Heeswijk: Uitgeverij Abdij van Berne.
- Post, Pieter (2010). *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973): van particularisme naar oecumeniciteit*. Hilversum: Verloren.
- Post, P. & Molendijk, A. (2010). *Holy ground. Re-inventing ritual space in modern western culture* (Liturgia condenda vol. 24). Leuven; Walpole, MA: Peeters.
- Post, P., Molendijk, A. L. & Kroesen, J. (2011). *Sacred places in modern western culture*. Leuven [etc.]: Peeters.
- Ruff, A. (2007). *Sacred music and liturgical reform. Treasures and transformations*. Chicago: Hillenbrand Books.
- Sing to the Lord. Music in divine worship* (2008). Washington, D.C.: United States Conference of Catholic Bishops.
- Tongeren, L. van (2010). *Patterns and persons. A historiography of liturgical studies in the Netherlands in the twentieth century* (Liturgia condenda vol. 25). Leuven [etc.]: Peeters.
- Tongeren, L. van & Post, P. (2011). *Voorbij de liturgiewetenschap. Over het profiel van liturgische en rituele studies*. Groningen; Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen; Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg.
- Venbrux, E., Heessels, M. & Bolt, S. (eds.) (2008). *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Meinema.
- Vernooij, A. (ed.) (2011). *Canon van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland*. Utrecht: Gooi en Sticht.
- Martin (dr. M.J.M.) Hoondert is universitair docent Muziek, Religie & Ritueel aan de Tilburg School of Humanities.
m.j.m.hoondert@tilburguniversity.edu

plaats op donderdagen en vrijdagen. Daarnaast werkt u, hetzij in uw eigen baan, hetzij in een klinische leerstage in een zorginstelling.

Trainer: dr Anneke de Vries m.m.v. andere trainers en docenten. Training: € 4800, verblijf: € 1200; www.umcn.nl/kpv.

• *Actief Pastoraat 2013*

Wie zich als predikant, pastor, geestelijk verzorger verder wil bekwamen in pastorale gespreksvoering kan terecht bij de cursus Actief Pastoraat. In de periode september 2013 tot en met januari 2014 wordt gedurende negen dagen geoefend in actief ambachtelijk luisteren en spreken. Cursisten gebruiken casuïstisch materiaal en zij nodigen eenmalig een pastorant uit voor het voeren van een gesprek achter een one-way-screen.

Docenten: drs. Jaap Roosjen en drs. Nico de Reus. Deze cursus wordt aangeboden in het kader van het samenwerkingsverband met het VUmc en wordt in Amsterdam gegeven. Data: 11 en 25 september, 9 en 30 oktober, 13 en 27 november, 11 december 2013, 8 en 15 januari 2014. € 895. Informatie en aanmelding: www.vumc.nl/pgv.

Pastorale leergangen van Luce-crc

- Levende liturgie – vanaf 20 september 2013
- Geestelijke leiding aan ouderen – vanaf 16 september 2013
- Klinische pastorale vorming – vanaf 4 december 2013

- Opleiding pastorale supervisie – vanaf 26 september 2013
- Spiritualiteit en palliatieve zorg – vanaf 11 september 2013

Zie voor meer informatie en aanmelden: <http://www.tilburguniversity.edu/nl/onderzoek/instituten-en-researchgroepen/luce-crc>

Internationaal symposium 'Ouderdom en spiritualiteit'

Van 7-10 juli 2013 wordt voor de vijfde maal het internationaal symposium 'Ouderdom en spiritualiteit' georganiseerd, dit keer in het Schotse Edinburgh. Centraal thema: 'Veerkracht, groei en creativiteit', met een mix van masterclasses, workshops, lezingen en presentaties.

Zie voor informatie en aanmelden: https://events-made-easy.com/Client_Event_Sites/test8008/2011-10-105/cgi-bin/php/home.php

Call for papers: Intolerable Dissent or Overdue Emancipation?

Lay Perspectives on Marriage and the Family
INTAMS nodigt uit voor dit internationale colloquium op 15 en 16 november 2013 aan de Katholieke Universiteit Leuven, België.

Zie voor programma en inschrijving: www.intams.org/events-col13.htm. Voor informatie over de brede oproep voor papers: seminar@intams.org